

ROMANIZAREA DACIEI; UN CAPITOL DE ISTORIE A MENTALITĂȚILOR ABORDAT DINTR-O PERSPECTIVĂ ARHEOLOGICĂ

Alexandru Diaconescu

I. Câteva premise teoretice.

1. Din nou despre procesul de "romanizare". La ce bun?

În literatura noastră de specialitate romanizarea provinciei Dacia nu a fost pusă la îndoială, ea fiind o componentă esențială a tezei originii nord-dunărene a daco-românilor. Nici studiul de față nu își propune să susțină contrariul, dar cred sincer că pe această temă au rămas încă multe lucruri nespuse, mai ales că recent, la scara Imperiului, acest proces istoric complex a făcut obiectul mai multor luări de poziție pertinente și intelligent formulate. La începutul anilor '90 carteau lui Martin Millett a deschis dezbatările, introducând o nouă perspectivă în tratarea problemei romanizării Britanniei, căci el a tratat subiectul pe baza bogatei informații arheologice care există pentru această provincie¹. Rodul emulației create pe această temă a fost un volum colectiv, sub redacția lui J. Metzler, M. Millett, N. Roymans și J. Solfstra². La rândul său Greg Wolf, abordând cazul Galliei, o altă provincie unde informația este abundantă, a urmărit în intimitatea sa procesul de transformare al gallilor în romani³.

La noi romanizarea provinciei Dacia a fost în general privită sub două aspecte⁴:

1. romanizarea rapidă a unei bune părți din teritoriul provinciei prin colonizarea masivă și organizată întreprinsă de Traian⁵, și

2. romanizarea treptată a autohtonilor geto-daci, atrași tot mai mult în sfera vietii romane⁶.

În principiu lucrurile aşa și stau, dar dacă trecem la detalii și fapte concrete, situația se

¹M. Millett, *The Romanisation of Britain. An Essay in Archaeological Interpretation*, Oxford 1990.

²Integration in the Early Roman West. The Role of Culture and Ideology, Luxemburg 1995.

³G. Wolf, *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilisation in Gaul*, Cambridge 1998.

⁴Majoritatea autorilor au abordat fie un aspect fie celălalt (de preferință ultimul). În mod explicit ambele fațete ale procesului de romanizare au fost subliniate de D. Protase, *Procesul de romanizare și dăinuirea romanității în Dacia*, în Apulum XXVII/XXX, 1990/1993, p. 259-267 și idem, în *Istoria românilor*, vol. II, *Daco-romani, romanici, alogenii* (coord. D. Protase și Al. Suceveanu), București 2001, p. 160. Cf. și M. Bârbulescu, în *Istoria României*, București 1998, 113-118.

⁵Recent C. Opreanu, într-un studiu de altfel bine documentat și cu multe idei novatoare (Particularitățile modelului de urbanizare în Dacia. Contribuție la studiul integrării Daciei în civilizația romană, în Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu, Deva 2001, p. 429), absolutizând însă rolul colonizării cu elemente latrinfofone, ajungea la concluzia că încă de la Traian întreaga provincie poate fi considerată ca romanizată. Faptul este valabil doar pentru ceea ce eu am numit "zona etno-culturală 1", cuprinzând Sarmizegetusa și pagi săi (Apulum, Ampelum, Micia, Aquae, Tibiscum, Dierna). Teoria "zonelor etno-culturale" a fost pe scurt prezentată de mine în carteau dedicată statuariei majore din Dacia romană, și va fi dezvoltată în altă parte.

⁶Pentru unii autori, de exemplu N. Gudea, *Câteva aspecte și probleme în legătură cu procesul de romanizare în Dacia*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 95-109, termenul de romanizare se referă doar la transformarea autohtonilor, coloniștii reprezentând numai unul din "factorii" care au favorizat acest proces. Cercetările arheologice arată clar că există zone întinse din provincia Dacia în care autohtonii sunt, dacă nu absenți, cel puțin greu de documentat.

complică, deoarece modul de interpretare a datelor diferă de la un istoric la altul, iar viziunea fiecărui este influențată de o serie de factori. De fapt, în cazul Daciei se mai adaugă un aspect: nu toți noi veniți erau cetăteni, sau romani în sensul etnic al cuvântului, ci se găseau în stadii diferite de romanizare. După cum o dovedesc recentele săpături de la Napoca, în municipiile hadrianice (Napoca, Drobeta, Romula Malvensium, ceea ce am numit "zona etno-culturală 2") acest contingent a intrat în relație cu grupuri de autohtoni, a căror pondere este greu de evaluat, dar care nu pare să fi fost foarte mare. și în lumea militară ("zona 3") trebuie făcută distincția între aşezările de pe lângă cele două castre legionare, unde - datorită numărului mare de cetăteni - componența populației a fost alta decât în *vici militares*, care prezintă tabloul colorat al unui melanj de elemente aflate în stadii diferite de romanizare. Abia pentru "zona 4", lumea rurală prin excelență, sau "Dacia profundă" (nord-estul Transilvaniei, vestul Banatului, nordul Olteniei) putem vorbi despre un proces de romanizare a dacilor comparabil cu cel din provinciile vestice. Dar în cazul Daciei colonizarea a atins până și lumea rurală; de exemplu semințile dalmate din Munții Apuseni, sau norico-pannonii din sud-estul Transilvaniei. În definitiv Dacia nu a fost nicidcum un teritoriu unitar și amorf, iar zonele etno-culturale pe care am încercat să le creionez prin prisma comportamentului epigrafic și al ridicării de statui exprimă fațete și grade diferite ale procesului de romanizare a provinciei. Dacă nu ținem cont de acest aspect "diachoric" al romanizării Daciei riscăm să dăm soluții unilaterale, căci altfel se vede provincia noastră dacă e privită de la Sarmizegetusa sau Apulum, de exemplu, și altfel dacă e abordată prin prisma lumii castrelor auxiliare sau a exploatașilor miniere.

Și încă o precizare: însuși termenul "romanizare" este aparent ușor de înțeles de toată lumea, dar de fapt aproape fiecare l-a perceput și l-a definit în felul său. Majoritatea istoricilor români, începând cu Constantin Daicoviciu⁷, Mihail Macrea⁸, I. I. Russu⁹, H. Mihăescu¹⁰ și Hadrian Daicoviciu (care ne-a și lăsat un studiu postum de mare profunzime asupra conceptului de romanizare)¹¹ și continuând cu Dumitru Protase (v. supra n. 3), Alexandru Suceveanu¹², Mircea Babeș¹³ sau Mihai Bărbulescu¹⁴, au privit romanizarea ca pe un fenomen esențialmente etnolinguistic, accentuând asupra adoptării limbii latine de către populația autohtonă. La această optică a contribuit atât formația filologică a unora dintre ei, cât și experiența istorică recentă, cum a fost "maghiarizarea" încercată de autoritățile austro-ungare în Transilvania sau "rusificarea" orchestrată de cele sovietice în Basarabia și nordul Bucovinei. Ca dovedă și accentul pe care l-au pus toți

⁷ La Transylvanie dans l'antiquité, București 1945, p. 191-257, idem, Romanizarea Daciei, în Apulum VII/1, p. 261-271.

⁸ în Istoria României (Tratat), vol. I, București 1960, p. 445-447.

⁹ Elemente autohtone în limba română, București 1961, p. 68-69.

¹⁰ La lanque latine dans le sud-ouest de l'Europe, București-Paris, 1978, p. 157-168.

¹¹ La romanisation de la province de Dacie, ActaMN 1984, p. 81-93.

¹² în legătură cu unele discuții recente privind procesul de romanizare, în Thraco/Dacica VI, 1985, nr. 1-2,

¹³ Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage der Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker, în Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung, Köln 1994

¹⁴ op.cit. la n. 4, p. 81 sqq și 117/118.

aceștia pe folosirea limbii latine în armată, administrație, justiție și școli, element esențial în procesele contemporane de deznaționalizare, dar care în lumea romană aveau cu totul altă pondere (v. pe larg mai jos). Doar N. Gudea¹⁵ a contestat primatul limbii în acest proces, subliniind în schimb complexitatea sa.

Din nou trebuie să mă declar în principiu de acord că romanizarea profundă și totală a unei populații barbare este o transformare de natură etnică și că integrarea lingvistică este o componentă importantă a acestei metamorfoze, dar folosirea unei limbi străine nu aduce automat cu sine o nouă identitate. Ce-i drept pentru un grec din vremea Antoninilor orice alt vorbitor de limbă elenă era un "frate" de același neam, indiferent că s-a născut în Orient sau în Occident, că se închina lui Zeus olimpianul sau lui Serapis alexandrinul. În exact aceeași perioadă de timp însă, pentru un evreu nu conta limba vorbită în casă și societate, fie ea aramaică sau persană, fie greaca sau latina, ci esențială pentru definirea identității etnice era nașterea, cultul mozaic și respectarea tradițiilor legate de acesta (de la circumcizie până la sabat). Prin urmare evreii din diaspora nu au manifestat nici un fel de reticență în a adopta limba băstinașilor, grecofoni sau latinofoni ("Hellenes" sau "pagani"), dar cei de acasă au opus o rezistență sălbatică introducerii cultelor romane în Ierusalim¹⁶.

Pe de altă parte, așa cum am menționat mai sus, adoptarea unei alte limbi, întrucât e folosită în armată, administrație sau justiție, nu are într-o societate tradițională impactul din lumea modernă, căci deși poate duce la o îndelungată perioadă de bilingvism, constatăm că limba "maternă" nu este nicidcum abandonată. Motivul este că în vechime doar bărbații aveau contacte cu autoritățile, femeile fiind mai puțin socializate (chiar dacă nu erau direct înclose în harem sau în gineceu). Spre exemplu la aromâni, deși timp de secole bărbații, care coborau din munte și lucrau la oraș, vorbeau perfect grecește, inclusiv între ei, la întoarcerea acasă ei nu aveau încotro și vorbeau armânește cu soțile lor. La rândul lor copiii învățau de la mame limba părintească, inclusiv băieții, care părăseau satul abia spre maturitate. Astfel, în pofida unui contact îndelungat cu grecii și a unui pronunțat bilingvism în cazul bărbaților, limba armânească s-a păstrat nealterată timp de secole. Abia o dată cu modernizarea societății și cu modificarea poziției femeii, deznaționalizarea s-a putut produce. Pe de altă parte tot la aromâni biserică a fost grecească încă de pe vremea Imperiului Bizantin și a rămas astfel și sub turci, iar școlile - deschise începând cu sec. al XVIII-lea - erau tot în limba greacă. Cu toate acestea aromâna s-a păstrat câtă vreme s-a menținut societatea tradițională¹⁷. Cu atât mai mult la nivelul societăților antice faptul că latina era folosită în armată, administrație, justiție sau școli, că era limba unei culturi superioare, a jucat un rol minor în procesul de romanizare, ale cărui resorturi intime sunt de altă natură.

În concluzie, fără a nega importanța factorului lingvistic, trebuie să admitem că el nu a fost

¹⁵Op.cit. la n. 6, p. 98.

¹⁶M.A. Beek, Geschichte Israels. Von Abraham bis Bar Kohba, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1983, p.146-169.

placa turnantă a transformării etno-culturale pe care a reprezentat-o romanizarea. De altfel, transformarea lingvistică a unui teritoriu antic este greu de urmărit în detaliu, căci izvoarele de natură epigrafică reprezintă doar "vârful aisbergului" și, având majoritatea un caracter oficial, nu reflectă nici limbajul cotidian și nici pe cel familiar. Astfel, judecând după inscripții, în Pannonia și în Moesia (ca și în orice altă provincie) romanizarea s-a făcut rapid și a fost totală, limba latină fiind utilizată atât în orașe, cât și la sate. Iată însă că în sec. IV-VI p. Chr. avem informații despre o "*lingua Bessica*" (limba moesilor), în care se preconiza traducerea bibliei. Din păcate datele sunt prea lacunare ca să ne putem da seama cât de răspândit va fi fost acest idiom și în ce arie era el vorbit. În ori ce caz nu poate fi vorba despre albaneză, care are o puternică componentă iliră, și al cărui teritoriu antic trebuie plasat în centrul Balcanilor, și nu în partea lor nord-estică, unde trăiau *moesi* sau *bessi*¹⁸. De altfel și din partea nord-vestică, pe la granița dintre Pannonia și Dalmatia, regiune de unde era originar Sf. Ieronim, aflăm că în sec. IV se mai vorbea încă o limbă populară, barbară ("gentilis barbarusque sermo")¹⁹.

Pe de altă parte este bine săiut că epigrafia a fost un produs în primul rând al elitelor imperiului, "cultura epigrafică" atingând doar parțial clasele mijlocii (e drept, mai mult decât în orice societate tradițională). De altfel, unitatea lingvistică a lumii romane occidentale, aşa cum reiese ea din inscripții, ca și lipsa unor variante dialectale sau a unor împrumuturi din idiourile locale, precum și răspândirea acelorași formule epigrafice pe spații vaste (ca și implantarea acelorași instituții în medii atât de diverse, fără reziduri din lumea preromană), a creat convingerea unor istorici de la sfârșitul sec. XIX, ca Theodor Mommsen, că romanizarea a îndepărtat total tradițiile autohtone și regionale, Imperiul Roman devenind un stat unitar, amorf chiar, nu numai sub aspectul civilizației, ci și sub cel etnic.

Dar astăzi, aşa cum arătam la început, problema integrării în lumea romană este privită nu doar sub aspectul dreptului și al limbajului public, diferențele regionale și complexitatea procesului de aculturație numit "romanizare" fiind puse în evidență de studii din cele mai variate, în care analiza arheologică își face tot mai mult simțită prezență²⁰.

Dar înainte de a încerca o mai bună definire a termenului de romanizare din această perspectivă, să vedem cum priveau românii însăși lucrurile în chestiunea "romanizării"? Au dus ei o

¹⁷ Th. Capidan, Macedoromânia. Etnografie, istorie, limbă, București 1942, p. 50-53, 142,

¹⁸ R. MacMullen, Provincial Languages in the Roman Empire, AJPh, LXXXVIII, 1966, p. 1; cf. și E. Tóth, La survivance de la population romaine en Pannonie, în Alba Regia XV, 1976, p. 115.

¹⁹ Textul se referă la un fel de bere produsă de localnici, numită "zyton" sau "sabaium": "Notandum quod pro lacunis LXX "zyton" transtulerunt quod genus est potioris ex frugibus aquaeque confectum, et vulgo in Dalmatiae Pannoniaeque provinciis gentili barbaroque sermone appellantur sabaium". Ammianus Marcellinus (XXVI 8, 2) precizează că băutura era produsă din orz (*Est autem sabaiia ex horedo vel frumento in liquorem conversis paupertinus in Illyrico potus*). E. Tóth, *op.cit.* la n. anterioară, p. 114-115, este de părere că nu supraviețuise decât termenul "tehnic", dar textul lui Sf. Ieronim face clar referire la un idiom local (*gentilis*) și neroman (*barbarus*).

²⁰ Cel mai bun exemplu îl constituie cele două Germanii, unde substratul autohton era divers și unde tipurile de locuințe, habitatul sau ceramica sunt deosebite de la o zonă la alta, ceea ce a permis interpretări deosebit de nuanțate. V. de exemplu N. Roymans, Romanisation, Cultural Identity and the Ethnic Discussion. The Integration of the Lower

politică conștientă de integrare în imperiu și de "deznaționalizare" în sensul actual al termenului, sau au acționat inconștient în această direcție? Este drept că cei vechi nu au folosit nicicând un termen similar celui actual de "romanizare"; în loc de "Romanitas" ei vorbeau mai degrabă despre "humanitas", condiția de om fiind asimilată civilizației prin excelență și fiind astfel opusă barbariei. De fapt, în mentalitatea romană, atât de bine sintetizată de marele lor poet național Vergilius, destinul "fiilor lui Marte" (așa cum se considerau romani), era să supună și să domnească prin puterea armelor asupra tuturor celorlalte popoare ("tu regere imperio populos, Romane, memento..."), iar după cucerire să le impună în mod pașnic celor învinși obiceiurile sale (adică modelul propriu de civilizație): "...pacisque imponere morem...". Cu alte cuvinte trebuie manifestat maximum de fermitate și severitate față de oponenti, dar și multă clementă față de cei supuși Romei (Aen. 6. 851-3)²¹.

Nu este de mirare că împărații au dus o politică deliberată de acordare (cu parcimonie) a cetățeniei romane, care de altfel echivala cu recunoașterea juridică a calității de roman. Dar însăși noțiunea de "roman" a cunoscut o evoluție în timp și certe diferențieri în spațiu. În partea orientală a Imperiului conștiința apartenenței la propria *polis* și la comunitatea grecofonă i-a făcut pe oamenii de cultură să se delimitizeze clar de "romani". Astfel, chiar Aelius Aristides în Elogiul Romei (64), se adresează romanilor cu "voi", deși nu contenește să laude binefacerile apartenenței la Imperiul Roman. În schimb în partea vestică noțiunea de roman s-a extins treptat de la locitorii Cetății Eterne la cei ai Italiei și apoi la cei ai provinciilor. La sfârșitul sec. II p. Chr. Tertulian, originar din nordul Africii, referindu-se la locitorii imperiului în general îi numea "romani" sau "cetăteni" (e.g. *Apologeticum* 35-37). Textul său precede cu circa două decenii *constitutio Antoniniana* prin care li se acordă cetățenia romană tuturor locitorilor liberi ai imperiului²². În ce măsură situația de drept corespunde realităților etnice este o altă chestiune, care trebuie tratată diferențiat de la o regiune la alta.

2. "Romanisazion" versus "Romanisierung". Două fațete ale aceluiași proces.

Încă de la început aş dori să atrag atenția asupra unei distincții, posibilă doar în limba germană, între "Romanisazion" și "Romanisierung". Ambii termeni sunt acoperiți de cuvântul românesc "romanizare" și vizează în esență un proces complex de aculturare, care duce în cele din urmă la transformarea unui teritoriu din "barbar" în "roman", doar că primul, cel de

Rhine Populations in the Roman Empire, în Intergartion in the Early Roman West, Luxembourg 1995, p. 47-64 și .

²¹"Tu regere imperio populos, Romane, memento

(He tibi erunt artes) pacisque imponere morem

Parcere subiectis et debellare superbos".

(Aenn., 6, 851-853).

"Amintește-ți romane să domnești asupra popoarelor prin forța armelor,

(Acestea îți vor fi talentele), și să le impui în mod pașnic obiceiurile tale.

Ai milă față de cei pe care i-ai supus, dar zdrobește-i prin război pe cei trufași".

²²v. mai pe larg Fr. Jaques în F. Jaques, J. Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. - 260 ap. J.-C.)*, Tome I. *Les structures de l'Empire romain*, Paris 1990, p. 214-216.

"Romanisazion", implică un anumit efort deliberat de asimilare și de transformare culturală, pe când "Romanisierung" este mai degrabă un proces natural (involuntar) de aculturatie.

Prin urmare "Romanisazion" exprimă politica deliberată dusă de autoritățile romane și care își avea izvorul în convingerile elitei intelectuale din capitala imperiului că în numele conceptului de "humanitas" ea are misiunea, pe de o parte de a-i civiliza pe barbari, și pe de alta de a opri procesul de decadență al grecilor²³. Acest proces a fost numit uneori și "romanizarea de sus", dar termenul se referă mai degrabă la politica oficială a autorităților romane, decât la o convingere intimă a elitelor culturale și politice din Roma în misiunea lor civilizatoare.

Intervenția "de sus" este sesizabilă spre exemplu în politica lui Traian de colonizare masivă a Daciei din considerente militar strategice (v. mai jos). Cel de al doilea aspect este ilustrat de un pasaj din Tacitus, care va fi analizat mai jos și care se referă la politica lui Agricola de a stimula aristocrația britanică în a se întrece în construcții și ctitorii, în loc de a se războia unii cu alții. În Gallia se poate observa de asemenea o politică subtilă dusă de autoritățile romane, care față de elitele autohtone, singurele care contau în ochii romanilor, au urmat două căi: anihilarea aristocrației tradiționale, compusă din elitele religioase, druzii, și din elitele războinice, "cavalerii" amintiți de Caesar, pe de o parte și promovarea unei burghezii nou îmbogățite, "homines boni et locupletes" ("oamenii buni și bogăți"), care să aprecieze avantajele unei "pax Romana". Astfel, interdicția practicării religiei druidice, care se justifica prin măsura de profundumanism de abolire a sacrificiilor omenești (v. și cazul dacilor), a dus la dispariția clasei sacerdotiale autohtone, deschizând calea religiei populare, care de altfel s-a dovedit foarte permisivă față de influența romană. La fel, interdicția portului sabiei, justificată prin aceleași valori elementare ale civilizației, a lovit în simbolul de rang cel mai important al aristocrației locale și în ideologia sa războinică, deschizând calea unei redefiniri pe criterii economice a elitei sociale. După cum bine se știe romani au dublat peste tot asemenea măsuri cu o politică necruțătoare față de rebeli; au simțit-o pe pielea lor și Vercingetorix sau Boadica, precum și Civilis, Decebal, sau Bar Cohba²⁴.

După cum am afirmat mai sus, concepția despre misiunea civilizatoare a elitei romane este prezentată de Tacitus într-un celebru pasaj din *Agricola*, XXI. Socrul autorului, ajuns guvernator al Britaniei, consideră că este de datoria lui să-i stimuleze pe aristocrații locali în a se întrece în construirea de temple, foruri și vile, în loc de a se războia între ei, cum o făcuseră înainte de cucerirea romană. Capitolul merită reprodus în întregime: "Sequens hiems saluberrimis consiliis absumpta;" (larna următoare a fost consumată cu măsuri din cele mai salutare;) "namque ut homines dispersi ac rudes eoque in bella faciles quieti et otio per voluptates adsuescerent, hortari

²³G. Wolf, The Formation of Roman Provincial Cultures, în Integration in the Early Roman West, Luxemburg 1995, p. 15-16.

²⁴într-un fel această atitudine se asemănă cu cea a britanicilor, care în raport cu rebelii aplicau principiul "heads and hearts", "capete și inimi", adică "zdrobește capetele revoltei și asigură-ți simpatia maselor, câștigându-le inimile cu câteva măsuri economice".

privatum, adiuvare publice, ut templa, fora, domos extruerent, laudando promptos et castigando segnis: ita honoris aemulatio pro necessitate erat". [căci pentru ca niște oameni dezbinăți și neciopliti, și pentru acest motiv gata de război, să se obișnuiască prin intermediul plăcerilor cu liniștea și cu *otium*²⁵, (Agricola) i-a îndemnat pe cale privată și i-a sprijinit în mod public, să construiască temple, foruri, vile, lăudându-i pe cei săritori și criticându-i pe cei leneși: astfel în locul constrângerii era (introdusă) rivalitatea întru onoruri]²⁶. "Iam vero principium filios liberalibus artibus erudire, et ingenia Britannorum studiis Gallorum anteferre, ut qui modo linguam Romanam abnuebant, eloquentiam concupiscerent". [Căci pe drept cuvânt (ba mai mult chiar), el i-a instruit pe fiilișefilor în artele liberale și punea mai presus calitățile naturale ale britanilor decât sârghiuța galilor²⁷, astfel încât cei care (mai înainte) respingeau limba latină să se împărtășească după elocvența (ei)]. "Inde etiam habitus nostri honor et frequens toga;" [și mai mult chiar, până la onoarea (de a purta) îmbrăcămintea noastră și adesea (să arboreze) toga]. "Paulatimque discessum ad delenimenta vitiorum, porticus et balnea et conviviorum elegantiam;" [curând ajung aceștia să fie îmblânziți (molești) de viciile noastre: porticele²⁸, băile²⁹ și eleganța banchetelor]. "idque apud imperitos humanitas vocabantur, cum pars servitutis esset". [și (toate astea) până întratât încât acești ignoranți (să ajungă) să numească civilizație³⁰, ceea ce e o parte din înrobirea lor].

Iată deci că în final Tacitus nu uită să dea o lecție de morală și alor săi, căci trece printre vicii porticele, băile și banchetele, toate edificii unde se desfășurau activități cuprinse în sfera lui *otium*.

Pasajul este important și pentru că expune stadiile romanizării tinerilor britoni de neam nobil (singurul segment de populație care prezenta interes pentru Roma): mai întâi construirea unor edificii esențiale pentru traiul urban, apoi învățarea limbii latine, urmată de preluarea obiceiului de a te îmbrăca asemenea romanilor. Nu vor întârzia nici părțile plăcute, care te moleșesc însă: rafinamentul culinar al romanilor, obiceiul de a te spăla zilnic și de a te întâlni cu amicii pentru flecăreală, nu numai la baie ci și la umbra porticelor. Tacitus observă, nu fără o undă de amărăciune, că rezultatul civilizării acestor barbari este integrarea lor în imperiu, unde devin - cel puțin în parte - niște supuși docili (el nu prevede posibilitatea cetățeniei și transformarea lor în adevărați romani, căci gândeau la nivel de o singură generație).

²⁵ *Otium* este o noțiune complexă, confundată de unii cu "siesta" din "mezzogiorno", dar în realitate ea reprezintă o activitate care nu aduce beneficiu direct, cum e cea intelectuală, și care prin urmare este opusă lui *negotium*.

²⁶ Am tradus astfel "*emulatio honoris*", deși primul termen nu exprimă doar competiție ci și imitație (o componentă importantă a procesului de civilizare), iar al doilea este foarte complex, căci "*honor*" înseamnă în același timp și onor, favoare, sau recunoaștere din partea societății, dar și funcție publică, urmată și legată de "*munus*", care este serviciul adus comunității (cf. mai pe larg excelentul comentariu al lui Fr. Jaque în op.cit. la n. 22, p.).

²⁷ *Studium* implică însă nu numai străduință, ci și achiziții, cam ca un "antrenament", aş zice.

²⁸ Considerate, ca și criptoporticele, locuri de taifas pentru "pierde vară", v. E.M. Luschin, Criptoporticus. Zur Entwicklungsgeschichte eines multifunktionalen Baukörpers, Wien 2002.

²⁹ Alt prilej de întrunire și pălvărägeală.

³⁰ Am tradus astfel termenul "*humanitas*", căci - așa cum se va arăta mai jos - romanii opuneau "*humanitas*" barbariei, "omenia" în general însemnând trai decent, civilizat. Nu întâmplător afirma Nero "în fine trăiesc ca un om!" (Suetonius,

În cazul Daciei, decizia lui Traian de a aduce "trupe infinite de coloniști pentru cultivarea ogoarelor și înălțarea orașelor" provinciei (*infinitas copias hominum transtulerat ad urbes et agros collendas*), a izvorât din aceiași dorință de a crea o romanitate puternică la nord de Dunăre, care să garanteze astfel securitatea imperiului. Hotărârea imperială, fundamentală sub aspect etnic pentru aceste meleaguri, a fost luată de fapt din rațiuni militare, singurele care contau în antichitate. De altfel, întreaga politică de colonizare dusă de Traian la Dunărea de Jos și în Balcani a avut clare intenții strategice (v. mai jos).

Pe de altă parte, cunoaștem și în Dacia cazuri în care guvernatorul (urmând pilda lui Agricola) a sprijinit și impulsionat activitatea edilitară. Astfel, M. Statius Priscus (156-158 p. Chr.)³¹ a ajutat la realizarea unui apeduct la Apulum (CIL III 1061=IDR III/5, 185) și a impulsionat construirea în piatră a amfiteatrului de la Sarmizegetusa, ca și construirea aici a unor terme, după cum ne informează o serie de cărămizi stampilate, purtând dată consulară³². Refacerea în piatră a amfiteatrului sarmizegetusan la 158 a fost confirmată și de săpăturile arheologice recente³³. Guvernatorul M. Statius Priscus trebuie să fi supus pe toți provincialii la corvoade și cheltuieli excepționale din moment ce urmașul său, P. Furius Saturninus (159-162 p. Chr.)³⁴, întreaga provincie i-a adus mulțumiri publice pentru că a ușurat sarcinile impuse de predecesorul său, după cum o mărturisesc două inscripții cu text identic de la Sarmizegetusa (IDR III/2, 93-94)³⁵. E greu de spus în ce măsură formularea bombastică reflectă o satisfacție sinceră, dar se pare că politica lui Statius Priscus a fost până la urmă stimulativă, căci după mijlocul sec. II p. Chr. înregistrăm la Sarmizegetusa o emulație constructivă neobișnuită, care a dus printre altele la înlocuirea unor decorări arhitectonice simple de calcar sau gresie cu piese mult mai elaborate și de marmură.

Ajunși în acest punct să ne întoarcem asupra celu de al doilea termen, cel de "Romanisierung", care privește în primul rând relația complexă dintre elitele social-politice centrale și locale, a căror colaborare a făcut să funcționeze atât de bine Imperiul Roman timp de mai multe

Nero, 31, 2).

³¹I. Piso, *Fasti provincia Daciae*, I. Die senatorischen Amtsträger, Bonn 1993, p. 66-73.

³²IDR III/2, 558: "Iulius Alexand(er) fec(it) / Tertullo et Sacerdote co(n)s(ulibus)". Datarea prin consulii anului 158 p. Chr., ca și formatul special al stampilei dovedesc că materialul de construcție era pus la dispoziție de către autoritatea statală. Febra construcțiilor stimulate de sus a atins și Dacia nordică. La Porolissum inscripția CIL III 836 menționează refacerea amfiteatrului în același an 158 p. Chr. de către împărat prin procuratorul său, Tiberius Claudius Quintillianus. Potrivirea este prea mare ca să nu bănuim că procuratorul praesidial al Daciei Porolissensis era la curent cu inițiativele guvernatorului senatorial al Daciei Superior.

³³D. Alich, Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul, Cluj Napoca, 1997, p. 101.

³⁴I. Piso, op.cit., p. 73-75.

³⁵Sintagma "oneribus etiam relevaverit" a fost interpretată de I. Piso, op.cit., p. 75, ca referindu-se la presupuse rezhiții de alimente și obligații de transport prilejuite de un război cu dacii liberi din anul 158. Ideea unui conflict cu dacii din interiorul (cf. comentariul lui I.I. Russu la IDR III/3, 276) sau din afară provinciei (v. M. Bărbulescu, în Istoria românilor, vol. II, Daco-romani, romanici, alogeni, București 2001, p. 80) a pornit în principal de la un altar (sau bază de statuie) dedicată Victoriei Augusta de către M. Statius Priscus la Sub Cununi, în Munții Orăștiei. De fapt piesa poate data la fel de bine din 156 sau 157 (căci autorul nu apare drept *consul designatus*, ca în inscripția de la Apulum), iar victoria imperială la care ar face referire poate fi la fel de bine cea contra Maurilor din 155-156 p. Chr., în urma căreia *Mauri Gentiles* au fost recrutați și trimiși în Dacia. În orice caz febrila activitate constructivă din acea perioadă e certă.

generații. Aceasta a dus la o preluare graduală, de multe ori involuntară, a bunurilor civilizației romane, a obiceiurilor, a limbii și credințelor, pentru ca în final să se instaureze, mai ales printre elitele provinciale, "forma mentis Romana". În acest caz s-a vorbit chiar de o "auto-romanizare". Procesul poate fi observat mai ales în provinciile vestice, ca Britannia, Gallia sau Germania și, deși ține de mentalități și de psihicul social, a putut fi pus în evidență pe cale arheologică (v. supra notele 1 și 2).

Cât despre Dacia, aparent primul termen, cel de "Romanisation", ar fi cel adekvat, căci în cazul particular al acestei provincii a avut loc o colonizare masivă, organizată chiar de autoritățile imperiale. De fapt, în cazul începuturilor provinciei Dacia putem vorbi mai degrabă despre o adevărată "romanizare prin colonizare"³⁶, ceea ce însă obligă la discutarea altor concepte moderne, ca cel de "imperialism" și cel de "colonialism". Imperialism înseamnă exploatarea economică a unor zone fără investiții masive de capital și oameni, pe când colonialismul implică înființarea unor așezări extinse, care favorizează contactul nemijlocit al coloniștilor cu băstinașii și care are ca rezultat ultim "civilizarea" acestora (v. cazul Americii de Nord, sau al Australiei).

3. "Stăpânire" sau "administrație" romană.

Chiar dacă ar fi cazul, nu există în acest material spațiul necesar pentru o discuție extinsă asupra naturii și caracterului imperialismului roman. Mă mulțumesc să fac aici doar câteva precizări. Teza lui Mommsen, după care romani nu au dus decât războaie defensive, corespunde strict situației de drept, dar de facto lucrurile au stat altfel. În vremea Republiei imperiul era unul agresiv și - de cele mai multe ori - parazitar. Războaiele Punice, care au avut ca efect înlăturarea concurenței cartagineze în vestul Mediteranei și apoi cucerirea bazinei estice al aceleiași mări, au fost instigate în mare parte de către noua clasă a cavalerilor, burghezia financiară și comercială antică. Nu întâmplător distrugerea Cartaginei la mijlocul sec. II a. Chr. a fost urmată de distrugerea Corintului, cel mai mare centru comercial, aflat la cumpăna dintre Mediterana răsăriteană și cea apuseană, iar deschiderea pieței din Delos și măsurile punitive care au ruinat insula Rhodos, placa turnantă a comerțului în estul mediteranean, dovedesc intenția clară de eliminare a concurenței comerciale.

La sfârșitul Republiei acestui "imperialism comercial" i-a urmat un "colonialism" agresiv, datorat tensiunilor sociale interne și climatului concurențial din cadrul elitelor statului roman. Încă de la sfârșitul sec. II a. Chr. Italia a fost confruntată cu grava problemă socială a ruinării micilor proprietari, care constituise baza armatei și deci a statului roman. Eșecul fraților Gracchi a arătat că soluția nu putea consta în revenirea la rânduielile ancestrale și că nici colonizările pe sol italic nu erau o soluție pe termen lung. Reformele militare ale lui Marius au creat însă supapa necesară pentru nemulțumirile sociale: cine dorea pământ nu avea decât să se înscrive pentru 25 de ani în armată! "Războiul Socilor" însă a schimbat radical datele problemei, căci acordându-li-se aliaților

cetățenia romană, nici un fel de colonii de veterani nu mai puteau fi întemeiate pe sol italic, decât în condiții speciale³⁷. Astfel comandanții militari trebuiau să cucerească noi teritorii pentru a-și putea răsplăti oamenii.

Pe de altă parte, cariera lui Caesar sau a lui Pompei arată clar că în perioada respectivă ascensiunea în interiorul Republicii romane era posibilă numai în cazul unor succese pe planul politicii externe, ceea ce și explică agresivitatea statului roman în această perioadă. Prin urmare coloniilor italice de sec. II a. Chr., mai ales din valea Padului (Gallia Cisalipsă) le-au luat locul, sub Caesar și Augustus, cele din sudul Galliei și din estul și sudul Spaniei. Acestea au și devenit teritoriile cu adevărat romanizate la începuturile Principatului. și astfel, dacă în cazul "socilor" putem vorbi despre o romanizare treptată, desfășurată cu larga complicitate a acestora, căci ei au avut interesul să se integreze cât mai rapid în statul roman, în cazul Galliei Narbonensis și al Hispaniei Tarraconensis (se adaugă aici și coasta Dalmăției și puncte din Africa Proconsularis) putem vorbi despre o "romanizare de sus", sau mai bine zis despre o "romanizare prin colonizare". Dacă la începutul domniei sale Augustus, ca moștenitor al lui Caesar, a constituit numeroase colonii de veterani, în a doua parte el a redus simțitor acest proces, fiind urmat în această direcție de Tiberius și de Caligula. Se concretizau astfel avantajele pentru provinciali a nou instauratei "pax Romana". Doar Claudius a fost mai activ, iar apogeul acestei politici se situează sub Traian, care a tratat coloniile de veterani ca pe niște elemente strategice importante³⁸. Astfel, în cele două Moesii, el a așezat colonii de veterani în locul castrelor legionare de la Ratiaria și Oescus, care nu mai erau necesare în condițiile anexării Daciei. În fața pasului Shipka a așezat colonia grecofonă de la Nicopolis ad Istrum. Tot pentru apărarea Thraciei el a fondat Marcianopolis și Augusta Traiana (Berœ), ambele tot cu elemente grecești. În plus, s-a observat că Traian a încercat să echivaleze numărul de colonii dintr-o provincie cu cel al legiunilor de acolo, astfel încât să se asigure pentru fiecare trupă cât mai mulți recruti din aceeași provincie³⁹. Politica "colonialistă" a celui mai bun dintre principi nu a fost ușor de dus, dacă ne gândim că veterani nu erau întotdeauna dispuși să se stabilească departe de casă. Acordarea de numeroase privilegii, printre care "jus Italicum", erau tot atâtea compensații pentru coloniști.

Hadrian, prin politica sa defensivă, a pus în mare parte capăt "romanizării prin colonizare", deschizând în Europa calea unui amplu proces de aculturație, prin care comunitățile autohtone, *civitates*, au devenit treptat municipii (v. municipiile hadrianice din Britannia și Pannonia). În acest

³⁶M. Bărbulescu, op.cit., p. 113-114 care îl citează în acest sens pe A. Deman, a cărui lucrare nu am putut-o găsi.

³⁷Excepțiile nu fac decât să arunce o nouă lumină asupra procesului de romanizare. Cazul cel mai bine cunoscut este cel de la Pompei, unde pe lângă municipiul sabin de drept italic a apărut și o colonie de veterani ai lui Sylla, de drept roman. Cele două comunități au fuzionat curând, limba latină și mentalitățile romane impunându-se rapid și aproape deplin.

³⁸v. mai pe larg Fr. Jaques, op.cit. la n. 22, p. 238-242.

³⁹A. Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Lower Danubian Provinces of the Roman Empire*, London 1974, p. 119; cf. și J. Bennett, *Trajan. Optimus Princeps. A Life and Times*, London New York, 1997, p. 169.

caz atragerea și integrarea treptată în lumea romană a noilor elite locale a jucat un rol capital⁴⁰.

Prin urmare Dacia a fost cucerită când Roma se afla la apogeul politicii sale de colonizare și faptul că alte teritorii (cum ar fi centrul Balcanilor, de unde provin albanezii) au fost integrate în imperiu mai devreme și au rămas mult mai mult timp în administrația romană, a jucat un rol mai puțin important decât afluxul masiv de populație la nord de Dunăre sub Traian. În continuare esențială pentru Dacia a fost apartenența sa la Imperiul Roman sub Antonini și Severi, când s-a desfășurat un amplu proces de urbanizare, dublat de o expansiune demografică însemnată. Pacea și stabilitatea economică au adus pe aceste meleaguri o prosperitate fără precedent și un nivel de civilizație atins din nou abia prin sec. XVIII-XIX⁴¹.

Prin urmare, e timpul să ne întrebăm în ce măsură au jefuit romani Dacia, sau nu cumva invers, provincia nord-dunăreană a profitat de pe urma apartenenței la Imperiu? Încă de la sfârșitul Republicii (situație moștenită și de Augustus) Imperiul Roman cuprindea numeroase teritorii a căror armată de ocupație costa mai mult decât taxele pe care le plăteau provincialii respectivi. Balanța financiară era compensată de câteva zone foarte bogate. Astfel Cicero (*Man.* 16) pleda pentru o energetică intervenție întru apărarea provinciei Asia, căci spre deosebire de majoritatea celorlalte provincii, care costă statul roman mai mult decât beneficiile pe care le aduc, Asia plătește aproape pentru toți, compensând astfel balanța financiară. Alt teritoriu bogat și suprataxat era Egiptul.

În cazul special al Daciei, încă de la început armata a fost cea care a construit principalele drumuri, iar pentru unele orașe - cum a fost colonia Dacica Sarmizegetusa - știm că militarii au ridicat aici primele edificii de interes public, ca forul de exemplu. În plus, cei circa 55 000 - 60 000 de soldați din Dacia primeau anual ca soldă sume mari de bani din tezaurul imperial, și cheltuiau acești bani în provincie, căci după cum bine se știe armata romană cumpăra de la civili nu numai hrana, dar și echipamentul și chiar armele (ca să nu mai pomenim sumele cheltuite personal de soldați pentru necesități curente)⁴². Pe de altă parte veniturile fiscului imperial, din impozite și din surse indirecte, erau cu certitudine mai scăzute decât sumele plătite ca soldă⁴³. Spre comparație pentru armata celor două Pannonii am calculat o soldă anuală de 1000 de sesterți, iar pentru cele două

⁴⁰M. Millett op.cit. la n. 1 și G. Woulf , op.cit. la n. 23.

⁴¹Mă refer la Transilvania, Banat și Oltenia după reformele lui Kaunitz și Iosif al II-lea (extinse apoi și de Mavrocordat), unde economia monetară, procesul de urbanizare și știința de carte au atins nivelul epocii romane către mijlocul sec. XIX. Să nu uităm că numai la sfârșitul același secol Anghel Saglini a durat peste Dunăre un pod comparabil cu cel al lui Apolodor din Damasc!

⁴²Chiar comparativ cu alte provincii de graniță, ca cele două Pannonii și cele două Moesii, care au avut tot câte două legiuni, dar mult mai puține auxiliii, Dacia a cunoscut un aflux important de monedă. Pentru perioada anilor 98-161 indicele pătrunderii anuale de monedă este aici aproape dublu cât în provinciile învecinate. La fel ponderea mare a emisiunilor Severilor indică aceeași sursă majoră de numerar: armata. V. mai pe larg C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, Cluj Napoca 2002, p. 91-93.

⁴³În 1993 la Köln, cu ocazia unui seminar al profesorului Werner Eck am calculat că în secolul III (după Caracalla) în Dacia erau plătiți anual de către statul roman peste 1 000 000 de sesterți pentru armată.

Moesii sesterti.⁴⁴ Rezultă că provincia noastă a profitat de pe urma apartenenței la Imperiul Roman și nu a fost nicidcum jefuită de acesta⁴⁵. De altfel provincia Dacia nu a fost un grânar al Romei, cum au fost Țările Române pentru Poarta Otomană, iar vestitul aur de aici era exploatat la paritate de statul roman cu întreprinzătorii particulari, care au prosperat nu o dată de pe urma unor astfel de afaceri⁴⁶.

II. Elemente de analiză arheologică

Este evident că în cazul **romanizării totale** principala transformare s-a produs la nivelul mentalităților. Preluarea obiceiurilor și cutumelor romane, însușirea credințelor și ritualurilor, adoptarea felului de a gândi și de a se manifesta al romanilor, aceasta este mutația esențială. Dar, ca și în cazul transformărilor lingvistice, trebuie să ne punem întrebarea în ce măsură poate arheologia și epigrafia să sesizeze asemenea procese, care s-au petrecut la nivelul mentalităților colective, sau chiar mai adânc, la nivelul conștiinței individului?

Sub aspect metodologic studiul de față își propune tocmai să exploreze această perspectivă. În principiu nu este imposibil ca, plecând de la realitatea arheologică și epigrafică, să sesizăm modificări comportamentale, în spatele cărora se ascund transformări ale felului de a gândi și de a vedea lucrurile al individului. Spre exemplu, D. Protase a observat că în cimitirul dacic de epocă romană de la Soporul de Câmpie (ca și în cel de la Obreja) apare la un moment dat în mormintele de incinerare câte o monedă sau două, ceea ce însemenă că dacii au început să credă în "obolul lui Charon" în locul "nemuririi" conferite de Zalmoxis sau de Gebeleisis⁴⁷. Este tautologic să insistăm asupra faptului că modificarea ritualurilor funerare sau chiar a ritului (incinerare-inhumare) este un barometru clar al unor transformări mentale profunde. Dar cum putem opera cu restul materialului? Să luăm etapele romanizării creionate de Tacitus.

1. Edificiile publice.

Apariția unor "*templa, fora, villae*" este un prim pas, urmat abia apoi de folosirea lor pentru *otium* și nu numai pentru *negotium*. Astfel curând porticele din *fora* vor fi frecventate în cursul dimineații, nu doar de oameni cu treburi și afaceri, ci și de "gură cască", care se întâlnesc pentru a flegăti. Printre plăcerile unui *otium* urmează apoi *thermae*-le, unde aceiași indivizi se întunesc

⁴⁴. Trebuie ținut cont că în aceeași perioadă, după mărturia lui Ulpian (Dig. L.15, 1, 8-9) nu mai puțin de 5 comunități urbane din Dacia (Sarmizegetusa, Napoca, Dierna, Apulum și Potaissa) beneficiau de "jus Italicum", un privilegiu prin care locuitorii lor erau scuși de impozitul personal. Dacă urmărим pe hartă extinderea teritoriului rural al orașelor respective vom constata ușor că cea mai fertileă parte a pământurilor Daciei nu era supusă la taxe de către fiscal imperial.

⁴⁵O opinie similară a emis și J. Bennet, op.cit. la n. 39, p. 87, vis-à-vis de avantajele și dezavantajele cuceririi Daciei de către Traian. Părere contrară se regăsește la M. Macrea, Vieată în Dacia romană, București 1969, p. 456-458.

⁴⁶Nici taxele de 5ă pe moșteniri și nici v mile de 1ă din valoarea mărfurii tranzitate în interiorul districtului vamal al Illyricumului (sau de 3-5ă la mărfurile aduse din afară) nu erau împovătoare pentru întreprinzători (mai ales dacă le comparăm cu un T.V.A de 20ă sau cu v mile exorbitante percepute azi de statul român pentru articole absolut necesare, cum ar fi automobilele!).

⁴⁷D. Protase, Autohtonii în Dacia, vol. I. Dacia romană, București 1980, p. 240. Spre aceeași concluzie înclină și M. Pîslaru, Obolul lui Charon, în Funeraria Daco-Romana (coord. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca, p. 44-82, în urma unui amplu studiu, care ia în considerație și alte interpretări ale prezenței monedelor în morminte.

după-amiaza nu numai pentru a se spăla, ci și pentru a face sport, și mai ales pentru "taifas". O astfel de zi sfârșește într-o cena, unde convivii nu se îndoapă doar, ci și deguste noi feluri de vin și experimentează mâncăruri rafinate, totul fiind pigmentat cu "vorbe de duh".

Dar în ce măsură apariția unor atari edificii într-o așezare ne vorbește despre felul cum erau ele folosite? Faptul că o anumită comunitate din Imperiul Roman a adoptat din orgoliu sau din alte motive un edificiu grandios sau unul de sorginte pur grecească ori italică, nu înseamnă că i-a și dat aceeași utilizare ca în locul de origine. Asupra acestui aspect Stefan Altekamp a atras recent atenția, folosind exemplul restaurantului MacDonald's⁴⁸. Acest produs al lumii occidentale a fost adoptat și de cea chineză, dar la Hong Kong el are o altă utilizare și semnificație decât la Beijing. În fosta colonie britanică el este un modest "fast food", unde trecătorii grăbiți se opresc pentru o gustare puțin pretentioasă, pe când în capitala Chinei comuniste el este un local de lux, frecventat de vârfurile protipendadei. Arheologic vorbind este aceeași clădire, dar percepția, utilizarea și semnificația sa ideologică este diferită.

Să analizăm prin prisma acestui exemplu forul traianic din Sarmizegetusa (Fig. 1)⁴⁹, pe cel din municipiul dalmatin Burnum, construit tot sub Traian (Fig. 2)⁵⁰ și pe cel din Lopodunum un "târg" din Germania Superior, centru al lui *civitas Ulpia Nicretum* (Fig. 3)⁵¹. Toate au dimensiuni foarte apropiate și principal același plan, cu o curte centrală, o basilică cu două *tribunalia*, așezată transversal pe axul edificiului, și amplasată pe latura opusă intrării. Spre ea se deschid mai multe încăperi, din care cea centrală este *curia*. Aparent în colonia Dacica, în municipiul dalmatin și în târgul germanic avem aceeași viață publică și aceleași mentalități.

Dar iată că cei care au săpat forul din Lopodunum au constatat că monumentala basilică nu a fost terminată niciodată și au tras concluzia că nu a fost utilizată ca atare, fiind presărată cu mormane de moloz și materiale de construcție⁵². Personal am crezut că arheologii de la începutul secolului XX au interpretat greșit lucrurile, căci nu-mi închipuiam decurionii sărind din piatră în piatră cu togile ridicate, ca să ajungă în curie, dar iată că recentele săpături efectuate de Sebastian Sommer au confirmat mai vechile observații. În plus, fiind cercetată acum partea din față a edificiului, s-a constatat că localnicii se mulțumiseră să construiască peste *decumanus maximus* o hală de lemn (dar cu pereti tencuiți și pictați), care servea și drept bazar și ca local de reunii. Nu numai că planul de for, pe care și-l procuraseră inițial, era disproportional de mare în raport cu forța economică și demografică a comunității din valea Neckar-ului, dar un atare edificiu era cvasi inutil într-o societate lipsită de o viață publică de tipul celei din Italia.

⁴⁸St. Altekamp, The spread of monumental architecture and the "romanisation" of Britain, în The Impact of Rome on Settlement in the Northwestern and Danube Provinces (Lectures held at the Winckelmann-Institut der Humboldt-Universität zu Berlin in winter 1998-1999), St. Altekamp, A. Schäfer ed.), BAR Int.Ser. 921, Oxford, 2001, p. 1-18.

⁴⁹R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, Le *forum vetus* de Sarmizegetusa, în ActaMN, 39/I, 2002, sub tipar.

⁵⁰S. Zabehlicky-Schäffenegger, M. Kandler, *Burnum I. Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum*, Wien 1979, Fig. 5.

⁵¹*Lopodunum 98. Vom Kastell zur Stadt* (B. Rabold, C.S. Sommer ed.), Ladenburg-Stuttgart 1998, p. 24-25.

Alta era situația la Sarmizegetusa, după cum am avut ocazia să arăt pe larg în cartea mea dedicată statuilor onorifice și funerare din provincia Dacia. Aici structura socială și etnică, precum și mentalitățile erau diferite. Baza populației o constituau descendenții primilor coloniști, cei mai mulți veterani ai războaielor dacice și care provineau din Italia și din zonele profund romanizate la ora respectivă (sudul Galliei, sudul și coasta estică a Hispaniei, coasta Dalmătiei). Astfel Sarmizegetusa a fost un oraș de tip mediteranean, o mică Romă, iar locuitorii săi o adevărat întruchipare în miniatură a poporului roman, așa cum plastic se exprima Aulus Gellius (XVI, 13, 9)⁵³. Relațiile sociale verticale, patron-client sau patron-libert, erau la ordinea zilei și populația cuprindea un segment bine individualizat de persoane lipsite de o ocupație permanentă, și care alcătuiau plebea, amintită în mai multe inscripții. Cel puțin în două cazuri, la mijlocul secolului II p. Chr. pentru duumviralul M. Opellius Adiutor (IDR III/2, 116) și în epoca Severilor pentru cavalerul Sextus Attius Secundus (IDR III/2, 105), plebea a ridicat statui în for prin chetă publică. Trebuie remarcat că în cazul inscripției lui M. Opellius Adiutor, unde textul este complet, formula folosită nu a fost una de genul "*postulante populo, ordo decrevit*", încât să ne gândim la o manifestare spontană, cum ar fi ovații și scandări în amfiteatru, și care apoi să fie sanctionat de decurioni care se întâlneau în ședințe regulate. În acest caz plebea recunoscătoare trebuie să fi hotărât prin vot finanțarea unei statui, întinindu-se fie în *comitium*, fie în amfiteatru, și abia după aceea a obținut de la senatul local un loc public pentru amplasarea statuii.

Tot epigrafic este atestată la Sarmizegetusa și instituția annonei, prin care din donațiile celor bogăți era hrănirea gratuit această plebe. Spre exemplu, Q. Aurelius Tertius (IDR III/2, 72) a donat summa de 80 000 de sesterți pentru "annona". Dacă e să ne luăm după tăblitele cerate de la Alburnus Maior (CIL III, p. 933, XV = IDR I, 46), pe la mijlocul secolului II. Un miel costa 18 denari (72 de sesterți), un purcel 5 denari (20 sesterți), iar o pâine albă 2-3 denari (8-12 sesterți). Cu alte cuvinte din donația lui Q. Aurelius Tertius se puteau cumpăra peste 1 000 de miei și circa 8000 de pâini albe (suficiente ca să hrânească timp de o lună circa 500 de persoane). Dacă mai adăugăm sacrificiile publice, care aveau aspectul unor sărbători populare, căci victimele erau împărtite și consumate pe loc, precum și spectacolele din amfiteatru, ne putem imagina cam ce făcea plebea sarmizegetusană ca să-și omoare timpul. Evident acești plebei nu trăiau doar din annona și din mila publică, ei devineau clienții oamenilor bogăți și influenți, cărora le făceau diferite servicii, le furnizau informații și le asigurau bunul renume în cetate, adică influență politică.

Alături de *clientes* sau de *liberti* în suita notabililor Sarmizegetusei se găseau însă și *amici*. La Sarmizegetusa, în al doilea sfert a secolului III, doi decurioni ai orașului Porolissum au ridicat cu

⁵² A. Mynlius, în Germania 30, 1952, p. 59-69, cu literatură anterioară.

⁵³ Discutând despre diferențele dintre municipii și colonii el remarcă: "Totuși situația lor, deși sunt mai supuse și mai puțin libere, este socotită mai bună și preferabilă, datorită renumelui și majestății poporului roman, a cărui imagine și întruchipare în miniatură par a fi fost aceste colonii..." (traducere D. Popescu, în Aulus Gellius, *Nopțile atice* (Scriitori greci și latini IX), București 1965, p. 412).

acordul ordinului local o statuie lui Valerius Valentinus (IDR III/2, 126), ajuns la înaltul rang de quinquennal și pe care-l numesc "amico fidissimo". Cu trei sferturi de veac mai devreme un alt magistart al Sarmizegetusei, Cervonius Sabinus fusese onorat cu o statuie de un amic al său, Sex. Sentinas Maximus, dar nu în orașul hațegan, unde Cervonius ajunsese până la rangul de quinquennal, ci în nou înființatul municipium Aurelium Apulense, unde el exercita decurionatul (IDR III/5, 446). Formula folosită este "[pi]ssimo amico rarissimo". Cu aceeași ocazie soția celui onorat a distribuit gratuit poporului ulei în toate băile orașului ("per omnes baline[as]"), obicei atestat în mai multe orașe din Italia. Folosirea pluralului arată că în momentul acordării statutului municipal acestui cartier (*pagus*) al Sarmizegetusei existau acolo mai multe edificii termale. De altfel în metropolă Daciei este atestat epigrafic un "campus", un fel de "strand", dotat nu numai cu bazin de înot, ci și cu teren de sport (IDR III/2, 9).

Dar cea mai strânsă legătură era evident cea cu rudele de sânge. Căsătoria cu cei de același rang întărea conștiința de sine a elitelor și a făcut ca după 3-4 generații să apară mari familii de rang ecvestru înrudite între ele și care dominau viața publică din Sarmizegetusa și pagi săi, deveniți treptat orașe independente. Un bun exemplu îl constituie Titi Varenii, activi atât la Sarmizegetusa cât și la Apulum. În secolul III. Această aristocrație capătă o anvergură provincială, cumulând funcții în mai multe orașe. În forul Sarmizegetusei cele mai multe dedicații de statu onorifice au fost făcute de către rudele de sânge, care jucau un rol central în promovarea imaginii publice a "capului familiei". Practic cu excepția statuui tronânde a lui Q. Ianuarius Rufus (IDR III/2, 112) și a statuilor călare ridicate pentru niște membri de marcă ai ordinului ecvestru, care erau cavaleri *a militiis*, și care au fost dedicate de către consiliul orășenesc (în două cazuri IDR III/2, 107 și 123, iar în al treilea dedicantul e neprecizat IDR III/2, 128), precum și a statuilor deja amintite, ridicate de plebe sau de amici, restul statuilor au fost dedicate de rude, în cea mai mare parte (IDR III/2, 108, 113, 124, 127, 129, 132) și de *liberți* (IDR III/2, 103, 104, 121, 125, 131). Aceștia din urmă, fiind de origine servilă, veneau după rude, amici și clienți, care erau cetăteni romani, născuți liberi. Chestiunile economice, afacerile, care era partea mai puțin onorabilă a activității unui decurion, erau rezolvate de fapt cu ajutorul unor sclavi fideli și iscusiți, care după eliberare păstrau legături foarte strânse cu patronul lor.

În concluzie la Sarmizegetusa pe vreme bună porticele din jurul curții forului, iar pe vremea criptoporticele alăturate, vor fi fost animate de forfota celor care se întruneau pentru a discuta sau pentru a juca jocuri de societate, ori pentru a asculta un dascăl depănatându-și învățătura. În basilică procesele judecate de magistrați în tribunalul de est (sub care se găsea carcera) vor fi adunat deosemenea numeroși curioși.

În orașul hațegan forul era destinat activităților civice, iar pentru cele comerciale la sud de acesta se găsea un *macellum*. După o generație, probabil o dată cu construirea capitolului,

macellum-ul a fost transformat într-un al doilea for, iar piața alimentară a fost mutată în altă parte. Ca dovadă a utilizării intense a celor două foruri stă nu numai multitudinea de statui imperiale și guvernatoriale care se aflau aici, ci și numărul însemnat de statui ridicate pentru membrii elitelor locale. Ele ilustrează existența unui climat concurențial, specific orașelor italice sau grecești. Nu întâmplător, începând cu mijlocul secolului II, vechiul for, construit sub Traian, a fost considerat insuficient de elegant și a început înlocuirea elementelor arhitectonice de gresie și calcar cu altele, mult mai elaborate și de marmură. Această "marmorizare" a forului și treptat a întregului oraș arată predilecția pentru "*magnificentia*", care urma să dea coloniei mai multă "*dignitas*". Iată deci cum, prin prezența inscripțiilor onorifice și a decorației arhitectonice de marmură, putem demonstra că forului traianic din Sarmizegetusa i s-a dat altă utilizare și că el a fost altfel perceput de locuitorii decât forul din Lopodunum sau cel din Burnum, cu care se aseamănă atât de mult ca plan.

Dacă forul din târgul german nu a fost niciodată terminat și folosită intens a fost doar basilica improvizată pe *decumanus maximus*, pentru municipiul dalmatin nu există date arheologice sau epigrafice, care să indice că forul nu ar fi fost utilizat în întregime, ba chiar dimpotrivă. Și totuși, între el și Sarmizegetusa există o diferență esențială. De la Burnum nu provine nici o bază de statuie onorifică pentru vreun membru al aristocrației locale, pe când din metropola Daciei provin trei baze de statui ecvestre (IDR III/2, 107, 123 și 128) și nu mai puțin de 20 de baze de statui pedestre (IDR III/2, 103, 104, 105, 108, 109, 112, 113, 116, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, la care se adaugă două piese recent descoperite în *forum vetus*), precum și trei busturi (IDR III/2, 118, 119, la care se adaugă un fragment recent descoperit în *forum vetus*), toate pentru notabilii orașului. Acest climat concurențial în sâmul elitei din Sarmizegetusa și parțial din Apulum definește ceea ce am numit "civilizația statuilor onorifice", care caracterizează "zona etno-culturală 1". Sub acest aspect Sarmizegetusa este mai apropiată de Thamugadi, altă colonie traianică de veterani, aflată la mai bine de 2 000 km distanță, decât de Napoca, spre exemplu, un municipiu hadrianic aflat la numai 200 km de ea. O comparație între Sarmizegetusa și Napoca este și ea instructivă pentru felul cum trebuie să operăm cu datele arheologice și epigrafice. Aparent Napoca a urmat îndeaproape dezvoltarea Sarmizegetusei. După cum au stabilit recentele săpături, Napoca era sub Traian un *vicus* de coloniști, cuprinzând un număr de autohtoni daci, greu de apreciat⁵⁴. Așezarea s-a născut și a crescut foarte probabil lângă podul peste Someș, pe care trecea drumul imperial către Porolissum. La începutul domniei lui Hadrian (probabil cu ocazia reorganizării lui Turbo) Napoca devine *municipium*, iar la sfârșitul

⁵⁴ În primele trei nivele, databile în prima jumătate a sec. II (până către 160 p. Chr.), ceramica dacică reprezintă între 5 și 10 % din totalul veselei și nu se mai regăsește în nivelurile următoare, decât absolut sporadic (un fragment din 52 descoperite până acum). Cf. Voisian, Bota, Csongradi, *Betrachtungen über die Römerstadt Napoca*, în *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire* (H. Ciugudean, V. Moga ed.), Alba Iulia, 2000, p. 264. Statisticile publicate de V. Rusu-Bolindet, V. Voisian, S. Cociș, *The Pottery in Late La Tène Tradition of Napoca*, în *Acta Musei Napocensis* 37/I, 2000, p. 175, sunt inexacte, căci nu iau în considerație toate fragmentele de ceramică

epocii antonine devine deja colonie, fiind al doilea oraș din Dacia, după Sarmizegetusa, care să poarte acest titlu, ceea ce ne poate trimite cu gândul că în sec. III nu mai erau diferențe între cele două așezări.

Și dacă ne luăm după fragmentele arhitectonice păstrate, ajungem la concluzii similare. Astfel de la Napoca provine un capitol de mari dimensiuni decorat cu frunze lanceolate, aproape identic cu unul de la Tomis și cu bune analogii, nu numai în Moesia Inferior, ci și în Asia Mică⁵⁵. El a fost cioplit în calcar local foarte probabil de aceiași meșteri micro-asiatici, care au făcut marile capiteli corintice de la intrarea în *forum vetus* din Sarmizegetusa⁵⁶. Reține de asemenea atenția un capitol de pilastru, iarăși de la o clădire monumentală, decorat cu un sir de frunze de acant la bază și cu caneluri, care are iarăși bune analogii în lumea greacă a Imperiului Roman, unde se găseau cei mai buni meșteri ai vremii. După aspectul frunzelor de acant pilastrul se datează la începutul epocii severiene⁵⁷. Din aceeași perioadă datează și un capitol corintic, precum și mai multe capiteli corintizante, foarte izbutite și care dovedesc instituirea la Napoca, cel Tânăr la începutul epocii severiene, a unui mare atelier de pietrari, strâns înrudit cu cel sarmizegetusan, și ale cărui produse nu sunt mai prejos decât cele din metropola Daciei.

Și totuși, la sfârșitul sec. II - începutul lui III, sunt atestați doar 2 praetorieni originari din Napoca⁵⁸, față de 14 din Sarmizegetusa⁵⁹, iar începând cu epoca Severilor cunoaștem un singur preot al altarului provincial, care să fie originar din Napoca, P. Aelius Maximus⁶⁰, față de 4 sau 5 care provin din Sarmizegetusa⁶¹, precum și numai 2 cavaleri napocensi (din care unul e preotul provincial amintit mai înainte), care au ajuns să îndeplinească milițiile ecvestre⁶², față de 5 din Sarmizegetusa⁶³. Dar diferențele nu sunt numai cantitative (de ex. 80-100 de inscripții pe piatră la Napoca față de peste 500 la Sarmizegetusa). Același studiu al statuilor onorifice și funerare invocat mai sus arată că municipiile hadrianice de la noi nu au cunoscut climatul concurențial în sânul elitelor de la Sarmizegetusa sau Apulum, ilustrat de statuile ridicate în for. Dacă de la Napoca nu se cunoaște nici o bază de statuie onorifică dedicată vreunui membru al aristocrației locale, se cunosc adevărate statui funerare și elemente de monument în formă de mausoleu, care

romană comună, ci numai vasele întregi.

⁵⁵E. Bota, *Palmkapitelle aus Dakien*, în *ActaMN* 36/1, 1999, p. 163-166.

⁵⁶Al. Diaconescu, E. Bota, *La décoration architectonique du "forum vetus" de Sarmizegetusa: origines, evolution et chronologie*, în *ActaMN* 39/1, 2002, sub tipar.

⁵⁷E. Bota, op.cit., p. 166-168.

⁵⁸A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque petertiae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapest-Amsterdam, 1975, nr. 611-612 = C.C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie*, București 1996, nr. 29 și 38.

⁵⁹A. Dobó, op.cit., nr. 616-621 = C.C. Petolescu, op.cit., nr. 35, 36, 43, 39, 44, 42.

⁶⁰I. Piso, în *Potaissa* II, 1980, p. 125-127.

⁶¹R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia română*, Timișoara 1998, p. 610-611 (Tabelul LVII, poz. 4, 6, 7, 11, eventual și 5).

⁶²Cel de al doilea este L. Iulius Bassinus (CIL III 14468 = IDR III/5, 14), care a deținut de altfel mai multe magistraturi în diferite orașe.

⁶³R. Ardevan, op.cit., p. 578-580 (Tabelul XXXIX, pozițiile 1, 18, 19, 21 și 31).

arată că reala competiție s-a restrâns aici doar la "autoprezentarea publică" prin propriul monument funerar.

Între Sarmizegetusa și Napoca mai există o diferență, care iarăși nu este numai cantitativă. Sarmizegtusa are 33 ha între ziduri, dar așezarea s-a extins mult în afara lor, pe circa 75 ha (desigur în multe zone externe densitatea locuirii era mult mai mică decât între ziduri). Napoca, devenită colonie sub Marcus Aurelius (cel târziu sub Commodus), a avut în interiorul incintei de la acea dată o suprafață de numai 25 ha⁶⁴ și locuirea nu pare să fi trecut mult de limitele zidurilor. Dar această a doua colonie a provinciei este surprinzător de mică, chiar și prin comparație cu alte orașe hadrianice, ca Drobeta și Romula, ale căror elite nu s-au remarcat deloc în viața provinciei și care au obținut mai târziu decât ea statutul colonial⁶⁵. În cazul orașului Napoca cred că dimensiunile reduse se explică în primul rând prin tipul de habitat. Astfel aici constatăm că în imediata vecinătate a orașului se ridicau *villae* impozante, cuprinzând mai multe clădiri, inclusiv instalații termale, cum s-au găsit la Ciumăfaia sau la Chinteni⁶⁶. Este cert că aristocrația napocensă locuia în asemenea *villae*, dacă nu permanent, cel puțin o bună bucată de timp. Vârfurile aristocrației napocense preferau deci să se retragă la țară cu *amicī*, *clientes* și *familiares*. În schimb în jurul Sarmizegetusei existau doar clădiri modeste, fără instalații de baie, cum este *villa* de la Hobița, unde evident locuia permanent numai un *villicus* și ceva *servi*, proprietarii preferând viața citadină. Din păcate săpăturile în interiorul coloniei traianice nu au atins decât clădiri publice, ca cele două *fora* și sediul guvernatorului financiar al Daciei Apulensis, aşa că nu prea știm cum arătau locuințele obișnuite (avem informații doar pentru fazele timpurii, asupra cărora voi reveni mai jos). Judecând după o altă colonie traianică, Thamugadi, cu care Sarmizegetusa se aseamănă izbitor în ceea ce privește comportamentul epigrafic și atitudinea față de statui a locuitorilor săi, urmașii coloniștilor au păstrat în cea mai mare parte proprietățile initiale. Pornind de la locuințele de sec. IV-V, dezvelite la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX, de misiunea arheologică franceză, se mai poate retrasa planul inițial al așezării traianice de 11,5 ha și care cuprindea loturi pentru 500 de familii⁶⁷. Casele aveau dimensiuni mijlocii, ocupând câte un sfert de *insula* și de regulă cuprind o curte centrală înconjurată de un rând de camere. Casele mari, *domi* (cum este cea a familiei Sertiilor), apar la periferie, în afara incintei initiale, unde cei care au prosperat în timp au putut achiziționa teren mai întins. La acești *domi* distingem un *atrium*, apoi o curte/grădină cu peristil și bazin central, un *triclinium* de iarnă și unul de vară, precum și numeroase camere

⁶⁴Anterior ea fusese estimată la circa 32 ha, dar cercetările recente, care au adus mai multe precizări privind latura de sus au stabilit că orașul avea aproximativ forma unui pătrat cu latura de 500 m. Cf. V. Voisan, E. Bota, C. Csongradi, *op.cit.*, p. 268 și nota 28.

⁶⁵Drobeta avea o incintă pologonală a cărei suprafață este estimată la circa 50 ha (D. Benea, în *Acta Musei Napocensis* 14, 1977, 139-141). Ruinele Romulei se întind pe circa 100 ha, dar trajectul incintei este încă controversat. V. C.M. Vladescu, *Fortificațiile romane din Dacia Inferior*, Craiova 1986; C. Tatulea, *Romula*, București, 1993.

⁶⁶ D. Alicu, *Villae rusticae dans le bassin du Somesul Mic*, în *Napoca, 1880 de ani de la începutul vietii urbane*, Cluj-Napoca, 1999, p. 7-10.

⁶⁷Y. Le Bohec, *Le plan de la Timgad primitive*, în *KOLAIOS*, Publications ocasonales 3, 1994 [1996], p. 81-94.

mărunte cu destinații diverse⁶⁸. Proportional Sarmizegetusa traianică, de 22 ha, trebuie să fi avut 1 000 de capi de familie, dacă nu cumva loturile initiale nu au fost mai mari decât cele din nordul Africii. și în orașul din țara Hațegului constatăm că locuințele bogate se situează în afara incintei, la est și mai ales la nord de ea, de unde provin inclusiv mozaicuri figurative, semn al unor *villae suburbanae* cu adevărat somptuoase.

Un alt oraș din nordul Africii, săpat în mare parte, este Volubilis, care prezintă un habitat diferit de Thamugadi, căci nu cuprinde decât vile somptuoase, *domi*. Volubilis era deci centrul unde locuiau marii proprietari funciari ai regiunii (la scara imperiului proprietățile lor erau mijlocii). La Napoca s-ar putea să avem o situație similară, adică orașul să fi cuprins un număr mai restrâns de locuințe, dar somptuoase. Nici una din săpăturile de până acum nu a dus la dezvelirea unei case întregi, dar impresia generală este a unor adevărate *domi*⁶⁹. Aceste exemple ne duc din sfera edificiilor publice spre cele private.

2. Edificiile private.

Diferente marcante ale stilului de viață sunt ilustrate de către locuințe, căci ele reflectă nu numai statutul social, ci și orizontul etno-cultural din care provine individul. În ultimă instanță locuința este expresia viziunii pe care o are fiecare despre confortul propriu și este universul restrâns pe care și-l modelează fiecare așa cum se pricepe și așa cum poate.

Deși s-a săpat mult prea puțin la noi, putem distinge și în Dacia romană o multitudine de tipuri de locuințe de lemn și de piatră. Astfel în colonia Dacica Sarmizegetusa sunt atestate în primul rând vilele de tip mediteranean, italic, cu curte centrală și peristil (Fig. 4), apoi, mai ales în zona suburbană, case somptuoase cu verandă și două turnuri, adaptate unui climat mai rece și cu bune analogii din Britannia și până în Pannonia (Fig. 5). Există și locuințe cu corridor central, care se raportează la tradiția constructivă celtică din zona norico-pannonică (Fig. 6). Aceleași combinații se disting și la Apulum (în colțul nord vestic al coloniei Aurelia), conform datelor furnizate recent de măsurătorile magnetometrice (Fig. 7). La Sarmizegetusa clădirile de lemn din insula aflată la sud de primul for arată o mare varietate de locuințe, căci pe lângă cele două deja menționate, cea italică și cea norico-pannonică, în centrul laturii nordice a insulei mai sunt două locuințe, care împart o mică grădină aflată în spate. Deși partea frontală nu le este păstrată, ele trebuie să

⁶⁸ P.-A. Février, *Urbanisation et urbanisme de l'Afrique romaine*, în ANRW, II, 10, 2, p. 321-396.

⁶⁹ în str. Victor Deleu (S. Cociș et collab. în ActaMN 32/I, 1995, p. 639 sqq) s-au găsit două locuințe somptuoase, separate printr-un *interstitium*. Cea aflată la nord avea camere încălzite cu hipocaust și o curte pavată cu lespezi și un nimfeu de-a lungul peretelui, precum casele bogate de la Ostia ("domus di Amore e Psyche", "domus del Nimfeo, sau "domus della Fortuna annonaria", v. C. Pavolini, *Ostia (Guide archeologiche Laterza)*, Roma-Bari 1989, p. 118-119, 161-162, 208-209). Cea de la sud avea tot o curte pavată cu plăci de gresie și instalăție de baie. Elemente similare au fost identificate și în Piața Muzeului, unde camerele pavate cu tessere de ceramică alterneau cu cele încălzite cu hipocaust și unde a apărut de asemenea un spațiu frumos pavat cu plăci de calcar. Cele două locuințe din Piața Unirii, separate iarăși printr-un *interstitium* prezintau aceleași elemente, caracteristice unor locuințe somptuoase. Doar "atelierul de fibule", aflat în partea de sud-est a orașului antic, arată că aşezarea cuprindea de la început și un număr de meșteșugari, așezăți în zonele periferice (V. Voișan, E. Bota, C. Ciongradi, op.cit., p. 266).

aparțină tipului de casă prelungă cu magazin la stradă și acareturi în spate, specific meșteșugarilor și negustorilor așezăți pe lângă unitățile militare.

Asemenea case prelungi, des întâlnite pe frontieră renană și dunăreană (strip-houses / Strahlhäuser), se găsesc și la noi în "vici militares", ca cei de la Tibiscum, Porolissum sau Samum. Ele au de obicei un front îngust la stradă și adesea o pivniță în prima încăpere, în spate fiind situată o curte-grădină⁷⁰. Această diversitate de locuințe exprimă multitudinea etnior și a tradițiilor regionale, care și-au dat întâlnire încă de la început pe teritoriul Daciei.

Cele 23 de bordeie și 7 locuințe de suprafață (niște colibe fără fundații, făcute probabil din niuele și chirpic - și a căror formă în consecință nu poate fi precizată), aparținând dacilor de la Obreja⁷¹ atestă nu doar pauperitatea acestei comunități, ci și înapoierea pe scară civilizației. Ce-i drept, 90% din materialul ceramic de aici este roman, dar comparativ cu tipul habitatului ne putem da seama cât de limitat este demersul bazat pe un singur criteriu (în cazul de față ceramica), atunci când căutăm să apreciem gradul de integrare în lumea romană. Aceasta nu înseamnă cătuși de puțin că trebuie să desconsiderăm "cibologia".

3. Ceramica și procesul de romanizare.

Materialul ceramic reprezintă cam 90% din piesele recoltate pe un sit roman. Prin intermediul său pătrundem în intimitatea vietii cotidiene, căci înainte de toate ceramica reflectă obiceiurile culinare ale unui grup, care sunt intim legate atât de o anumită regiune cât și de o anumită zonă etno-folclorică. Tacitus așeza banchetul la capătul listei plăcerilor unui *otium*, cu care te deprinde societatea romană și care venea după învățarea limbii și chiar adoptarea veșmintelor romane. Desigur că modificarea alimentației și a concepției despre hrana este doar o transformare minoră. Dar este un pas imens atunci când hrana încețează să fie o simplă necesitate fiziolitică, care asigură supraviețuirea, căci - bine dozată și rafinat gătită - ea poate deveni o sursă de placere. Modificarea dietei reflectă deschiderea spre valorile civilizației de tip roman, unde subzistența încetase să mai fie o problemă și unde s-a născut de fapt noțiunea de *otium*, noua atitudine dovedind disponibilitatea "barbarilor" de ieri pentru integrarea într-o altă lume. Prin urmare treptata "romanizare" ("civilizare" din punctul de vedere roman) s-a făcut și pe măsură ce obiceiurile culinare s-au rafinat.

Procesul poate fi urmărit din punct de vedere arheologic și la noi, mai ales în cazul grupurilor de coloniști în curs de romanizare. Astfel, în *vicus Samum*, așezarea de pe lângă castrul cohortei *I Britannica millaria* de la Cășei, s-au descoperit butoaie pentru vin aduse chiar în primii

⁷⁰D. Benea, *Die innere Organisierung der Militärvici aus Dakien (I) (Die Wohnungen)*, în eadem, *Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia Romană*, Timișoara 2003, p. 95-124. V. în special p. 197-109. Autoarea a observat cu justiță că în unele așezări, ca Porolissum și Tibiscum, a existat tendința în timp de a lărgi frontul clădirilor, acestea transformându-se în edificii cu plan cvadrat, având un portic spre stradă (Fig. 9). Aceste locuințe, de obicei de sec. III, se regăsesc și în mai vechile centre urbane de la Sarmizegetusa și Apulum (eadem, op.cit., p. 108, 2).

⁷¹D. Protase, Obreja. Așezarea și cimitirul daco-roman. Secolele II-IV. Dovezi ale continuității în Dacia, Cluj Napoca 2002, p. 40-41, 47-48 și 203.

ani ai provinciei tocmai din Hispania, conform inscripțiilor de pe lemnul bine păstrat⁷². Îată că auxiliarii noștri, cei mai mulți de origine britanică, își modificaseră deja obiceirile culinare înainte ca trupele lor să fie dislocate în Dacia și începuseră să consume vin (și încă de bună calitate), în locul berii tradiționale. În îndepărțatul Porolissum, un centru care grupa mai multe trupe auxiliare, un depozit pentru retopirea sticlei recent descoperit arată că tot sub Traian erau importate aici, tocmai din Aquileia, butelii de sticlă cu inscripție în relief. În ele era transportat cel mai probabil un sos condimentat, fabricat în nordul Italiei⁷³.

Observații simiare au fost făcute și pentru alte provincii nordice, unde prezența amforelor de import, nu numai în castrele legionare sau în coloniile de veterani, ci și în taberele auxiliare sau în municipiile autohtone, indică o modificare a gusturilor. Nu este vorba aici numai de înlocuirea berii locale cu vinul de import, căci numeroase amfore fiind de ulei, ele dovedesc abandonarea bucătăriei de tip nordic, bazată pe grăsime animală, în favoarea celei mediteraneene, bazată pe uleiul de măslini și pe făinoase. Mai mult chiar, folosirea sosului hispanic de pește, foarte condimentat, numit *garrum* (și care era transportat în amfore speciale), arată un rafinament culinar, care definește un stil de viață "civilizat" (adică roman).

Din punctul de vedere al ceramologului acest proces poate fi urmărit nu numai prin amforele purtătoare de alimente și băuturi rafinate, ci și pe măsura diversificării veselei ceramice, adică a multiplicării formelor special adaptate unei funcționalități precise. În clasele superioare un serviciu (*ministerium*) de argint sau bronz nu era un lucru rar, după cum o dovedesc descoperirile făcute în siturile din jurul golfului Napoli, lovite de erupția din 79 p. Chr.. Dar în lumea mediteraneană clasa mijlocie se deprinsese încă din epoca elenistică cu ceramica de lux, care imita formele metalice, iar din epoca republicană târzie "vasele samiene" = *terra sigillata* din centrul și nordul Italiei - și de la sfârșitul secolului I p. Chr. cele gallice - vor alimenta din plin piața cu surogatele unei vesele luxoase.

Dar și prezența sau absența acestei categorii de material arheologic nu trebuie absolutizată, după cum o dovedesc recentele cercetări de la Sarmizegetusa. Aici în nivelurile traianice-hadrianice timpurii se găsesc din plin sigillate lise sau nord-padane, unele importate chiar din Etruria sau Gallia Cisalpina, altele produse în zona dunăreană. La fel, se pot reconstituî adeverărate servicii de "vase cu pereti fini" de culoare oranž (categoria numită "coajă de ou" datorită subțirimiilor peretilor), ale căror modele provin din aceeași zonă și care în parte au fost produse pe

⁷²D. Isac a comunicat această descoperire cu mai multe ocazii, ultima la congresul Limes-ului de la Pécs, în ale căruia acte va fi și publicată.

⁷³Comunicare ținută de Panczel Szilámer la sesiunea anuală a Catedrei de Istorie Antică și Arheologie Cluj și care va fi publicată în ActaMN 39/1, 2002. În buteliile de acest fel din morminte nu s-au găsit decât urme de apă, care puteau proveni atât de la vin, parfum sau sosuri (*salsamenta*). Cum pentru vin amforele și butoaiele erau mai adecvate, căci contribuiau la îmbătrânirea lui, iar pentru parfumuri se foloseau recipiente mult mai mici, soluția sosului picant este cea mai plauzibilă. Se pare că aceste mari butelii nu conțineau vin sau parfumuri, ci un sos condimentat, *garrum*, produs în nordul Italiei.

plan local datorită abundenței cererii de pe piată⁷⁴. În schimb în nivelurile următoare aceste categorii ceramice dispar aproape total, materialul "comun" fiind de departe dominant⁷⁵. Explicația nu este nicidecum pauperizarea locuitorilor Sarmizegetusei, ci înlocuirea "ceramicii de lux" cu vesela de sticlă (*vitreatamenta*), din care s-au găsit numeroase fragmente, mai ales la sediul guvernatorului financiar al celor Trei Dacii⁷⁶. În schimb, în teritoriul rural al Apulum-ului, la Micăsasa, a apărut o adevărată aşezare de olari, care producea imitații de *terra sigillata*⁷⁷, iar în extremitatea nordică a provinciei, la Porolissum, s-a dezvoltat în timp o adevărată industrie producătoare de "servicii" (*ministeria*) din ceramică stampilată, o palidă copie a sigillatelor⁷⁸. Larga răspândire a lor în medii cât mai populare atestă preluarea unor obiceiuri romane legate de servirea mesei⁷⁹.

O descoperire recentă din necropola Sarmizegetusei și care urmează a fi publicată de M. Egri⁸⁰, vine să nuanceze acest tablou. Producerea de "servicii" ceramice a continuat și la Sarmizegetusa după impactul sticlei, dar s-a restrâns la "vase de unică folosință", cum erau cele utilizate la banchetul funebru și apoi "depuse" în necropolă. Asemenea *ministeria* apar în context funerar în provinciile vestice, dar nu au fost întotdeauna identificate ca atare. Compoziția acestor servicii permite câteva observații interesante privind procesul de romanizare. Serviciile gallice timpurii sunt legate de obiceiul aristocrației celtice de a benzetur și cuprind numai vase pentru băutul și servitul lichidelor. Nu că n-ar fi mâncat zdravăn gallii noștri, dar la ospete se frigea la proțap vreun batal sau vreun mistreț și apoi era tranșat în bucăți mari, care se apucau direct cu mâna.

Și românii mâncau cu mâna, drept pentru care fiecare conviv avea pe umărul stâng câte un

⁷⁴ Un lot substanțial va fi publicat de mine împreună cu Viorica Rusu-Bolindeț în cadrul monografiei forului traianic, "forum vetus", din Sarmizegetusa, coordonată de R. Etienne, I. Piso și subsemnatul.

⁷⁵ Aceeași echipă, împreună cu diferiți colaboratori, a prelucrat ceramică de la praetoriul procuratorului financiar al celor Trei Dacii, unde cele mai bogate eșantioane datează dinainte de 170 p. Chr. și de la clădirea numită convențional EM 23, unde contextele severiene și cele de la mijlocul secolului III sunt abundente. Aici producția ceramică va continua și în secolele IV și V (cf. pentru datarea mai precisă a unui cuptor postroman de aici v. Al. Diaconescu, Lămpi romane târzii și paleobizantine din fosta provincie Dacia, în *Ephemeris Napocensis*, V, 1995, p. 262-264 și în special n. 15). Un atelier local pentru sigillate pare să fi fost cel al unui oarecare "Cotus", judecând după stampila de pe două vase, aparținând la două generații diferite, cel mai târziu fiind datat stratigrafic *ante Commodus*.

⁷⁶ Un prim raport, din păcate nepublicat a fost întocmit cu ani în urmă de C. Opreanu și M. Vomir, care au constatat că numai din acest sit provine mai multă sticlă decât din tot orașul Virulamium, unul din cele mai bine cercetate puncte din Britannia.

⁷⁷ Cercetările au fost parțial publicate de regretatul I. Mitrofan, care pe drept cuvânt a subliniat asemănarea cu aşezarea rurală de la Pavlikeni, din Moesia Inferior, care era de asemenea specializată pe producția ceramică. V. Rusu-Bolindeț urmează să studieze în detaliu numeroasele modele/matrițe de vase și să le compare, împreună cu M. Ciușescu, cu cele din Apulum, unde erau produse vase similare (dacă nu identice). Așezarea de la Micăsasa deservea probabil zona rurală de pe Târnava Mică și nicidecum aşezările de la Apulum, care aveau propria producție de sigillate.

⁷⁸ Cercetările de până acum au dus la identificarea a nu mai puțin de 13 "servicii" diferite: N. Gudea, C. Filip, *Vasele stampilate de la Porolissum II*, în *ActaMP*, XXI, 1997, p. 69-70.

⁷⁹ Procesul invers, de restrângere a numărului formelor ceramice în secolele următoare retragerii administrației romane atestă nu numai treptata pauperizare a societății, ci și simplificarea obiceiurilor culinare și revenirea la situația în care hrana este o simplă necesitate fiziolitică.

⁸⁰ V. Omagiu profesorului I. Piso cu ocazia împlinirii vîrstei de 60 de ani, sub tipar.

prosop (mappa) pe care se ștergea pe mâini după fiecare spălare. Dar ei nu foloseau cuțit și furculiță pentru că, la fel ca în Magreb-ul de astăzi, carnea era tăiată în bucăți înainte de a fi gătită. Doar pentru fieruri și terciuri se foloseau *lingulae*. Pâinea era frântă (fiind crestată înainte de coacere) și cu ea se înmuia în numeroasele sosuri condimentate (ca în India), de unde numeroasele boluri-sosiere. Banchetul avea cel puțin trei părți și se serveau feluri variate. Dacă ne uităm în cartea de bucate a lui Appicius vom constata că majoritatea rețetelor sunt "mâncăruri scăzute" și "sufleuri", de unde necesitatea unui castron mare și a unor străchini adânci, care erau folosite individual. Tot individuale erau și farfurii plate și cănile. După două trei generații constatăm în vestul Europei că în servicii apar farfurii, străchini, boluri și castroane, precum și tăvi sau platouri. Serviciile din provinciile gallice (la care se adaugă și Raetia) sunt pentru patru persoane, căci acolo obiceiul era de a mânca așezat la masă. După moda greacă romanii însă mâncau culcați pe paturi de câte trei, drept pentru care serviciile cuprind mulți de trei (6, 9, chiar 12 persoane). Cum mesele erau mici, cupele de băut erau ținute în palma stângă și în consecință ele fie nu au picior de susținere (ca "bolurile deliene"), fie au toarte (ca la *skyphoi* și *kantharoi*).

Serviciul sarmizegetusan cuprinde toată gama de farfurii, străchini și boluri sau castroane; era de 6 persoane și cupele au o toartă, înscriindu-se deci în tipicul obiceiurilor italice de banchet. S-a găsit de asemenea o amforă spartă ritual și un vas folosit foarte probabil pe post de crater pentru amestecul cu apă a vinului îngroșat din amfora respectivă.

În schimb serviciile ștampilate porolissense sunt de patru persoane și nu cuprind farfurii, ci au doar un castron, o cupă și un bol. Fiind bine adaptate pentru servitul lichidelor ele erau vândute cu succes barbarilor din afara imperiului, care nu au întârziat de altfel să le imite⁸¹. Iată cum putem observa pe baza unor servicii două fațete diferite ale romanității provinciale. În legătură cu ceramica mai trebuie discutat însă un aspect: contribuția autohtonilor la făurirea civilizației provincial romane din Dacia.

Este tot mai frecvent admis că elita dacică de dinainte de cucerire a fost anihilată în urma celui de al doilea război al lui Traian, iar datele epigrafice (mai ales analiza numelor) arată clar că restul populației dacice a contribuit prea puțin la geneza elitelor provinciale⁸². Nu este loc aici pentru a discuta poziția și ponderea acestei populații dacice în cadrul diferențelor zone etno-culturale ale provinciei. Totuși nu mă pot abține să nu remarc că e timpul ca afirmația eufemistică a lui V. Pârvan (foarte des invocată), cum că dacii nu erau amatori de "fast și eternizare epigrafică", trebuie înlocuită cu o abordare realistă a situației. Minerii dalmați din Munții Apuseni sau fermierii norico-pannoni din estul Daciei erau și ei foarte modești, dar trăiau în comunități închegate și cât de cât structurate, aşa încât cel puțin liderii lor au ajuns să ridice inscripții. E drept că în zonele culturale 2 și 3 dacii s-au pierdut repede în masa coloniștilor, integrându-se în una două generații,

⁸¹N. Gudea, C. Filip, *op.cit.*, p. 71. Cf. și C.H. Opreanu, *Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara 1998, p. 132 sqq.

⁸²E. Benett, *op. cit.*, p. 70-71; C. Opreanu, *op.cit.*, p. 428-429.

după cum o indică observația stratigrafică importantă, făcută în mai multe puncte de la Napoca, conform căreia ceramica de tradiție autohtonă dispare după mijlocul sec. II p. Chr. Este posibil să fi existat din partea dacilor intenția de a se pierde fără urmă în masa provincialilor, dar probabil că majoritatea s-au integrat în păturile inferioare, căci altfel nu văd cum se poate ca nici măcar o inscripție să nu pomenească vreo divinitate autohtonă, cum se întâmplă în majoritatea provinciilor Imperiului Roman. În zona a 4-a comunitățile dacice aveau fie aspectul unor cătune și sate risipite, fie erau extrem de modeste, ca la Obreja de exemplu, unde locuitorii nu au depășit stadiul bordeielor și colibelor, după cum arătam mai sus.

Totuși cum însă "romanizarea treptată" (Romanisierung) este un proces de aculturație, în care cei care primesc bunuri culturale și de civilizație sfârșesc prin a da și ei ceva, mă mulțumesc să notez aici că nu numai epigrafic autohtonii nu s-au manifestat, dar nimic din arhitectura și arta Daciei romane nu trădează vreun aport local. Nu s-a putut identifica până acum vreun element cert autohton nici măcar în ceea ce privește clădirile de lemn sau vestimentația, pe când în alte provincii de graniță, unde autohtonii erau mai adaptați climatului și condițiilor de mediu, asemenea elemente sunt certe. În aceste condiții ceramica rămâne cea mai clară urmă a dacilor în provincia romană.

De fapt este vorba despre o categorie specifică de ceramică de tradiție La Tène, făcută cu mâna dintr-o pastă grosieră. Aparent femeile dace au preferat să-și modeleze o parte din vase pe lângă casa, ca mai peste tot în societățile tradiționale. În realitate este vorba despre numai două-trei forme, bine stabilite și de o remarcabilă constanță la nivelul întregului spațiu dacic: vasul borcan cu butoni sau brâu alveolar, castronul-platou (foarte rar) și "ceașca/cătuia" dacica, cu toartă sau cu alveole la bază. Acestea nu sunt simple "elemente tradiționale de decor" ci au o funcționalitate specifică: sunt elemente de prindere, adaptate pastei groziera. De altfel și pasta prezintă o remarcabilă uniformitate, ceea ce arată că a fost aleasă cu grijă. Totul pledează, ca și pentru vasele de tradiție La Tene (Late Iron Age) din Britannia, pentru o producție specializată. În Marea Britanie, spre surprinderea multora, analizele de pastă au arătat că aceste vase speciale erau produse numai în câteva centre și erau apoi răspândite pe arii întinse⁸³. Aceasta explică gradul înalt de standardizare al unor produse manufacurate. De altfel "ceramica dacică" de la Obreja nu reprezintă decât 10% din totalul materialului ceramic, exact ca în primele trei niveluri de la Napoca, ceea ce nu s-ar întâmpla dacă aceste vase, aparent groziera, ar fi fost produse de femei în propria gospodărie pentru a completa vesela proprie. Să mai adăugăm că numeroase exemple provin din castrele auxiliare ale Daciei Porolissensis și nu aveau cum să fie produse pe

⁸³R. A. H. Farrar, *The techniques and sources of Romano-British black-burnished ware*, în: A. Detsicas (ed.), *Current research in Romano-British coarse pottery*, C. B. A. Research Report London 10/1973, p. 67-110 și J. P. Gillam, *Coarse fumed ware in North Britain and Beyond*, Glasgow Archaeological Journal. Studies in Roman Archaeology for Anne S. Robertson 4/1976, p. 57-79. În Gallia anvelgura acestor ateliere de producție a ceramicii tradiționale era mai

loc, ca surogat ieftin. De fapt, datorită peretilor groși și a pastei poroase, cu nisip și pietricele (uneori mică), cele două tipuri principale de vase din Dacia romană se încingeau numai treptat și rezistau la temperaturi înalte fără să crape. Este clar că ele au supraviețuit, nu ca o formă de "rezistență la romanizare" a unei populații prea primitive ca să se poată integra în circuitul economiei provinciale, ci pentru că aveau o funcționalitate precisă. Care putea fi aceasta?

Vasele borcan, cu capacete aferente, au urme de ardere secundară (afumare) la exterior. Este clar că ele nu stăteau pe plită, ci pe foc deschis (mai precis în jar). Ele trebuie să fi servit pentru pregătirea unei mâncări specifice, care trebuia să fiarbă mult și înăbușit, pentru a se pătrunde bine. Altfel oricine ar fi putut folosi un ciaun de fier în schimb⁸⁴. Persistența acestui tip de vas se datorează deci unei mâncări tradiționale, pe care probabil că în afara localnicilor puțini "connaisseurs" romani au știut o apreciere, din moment ce vasele borcan lipsesc aproape complet de la Apulum sau Sarmizegetusa și au dispărut la Napoca înainte de 160 p. Chr. Situația din castrele Daciei Porolissensis nu îmi este clară, dar ar fi interesant de stabilit dacă ceramica de tradiție La Tene dispare la un moment dat, pentru a reapărea după abandonarea castrelor de armata regulată sau este prezentă în proporție cvasi constantă în toate nivelurile⁸⁵.

"Ceașca" dacică, fiind afumată la interior, ar fi putut servi la iluminat. În condițiile în care uleiul pentru opaiete era scump, căci trebuia importat, seul de oaie va fi fost o soluție. Fiind puțin fluid, era nevoie de un vas cu gură mare, motiv pentru care - mai ales o dată cu criza societății romane provinciale din Dacia - și opaietele tradiționale au dobândit un orificiu de alimentare mare cât tot discul, sau au fost chiar înlocuite cu lămpi lucrate la roată, având aspect de văscior. În toate aceste cazuri ciocul pentru fitil a fost menținut⁸⁶. O alternativă mai ieftină pentru opaiete este însă lumânarea (cu siguranță larg folosită în Dacia romană și postromână, din moment ce termenul latin a rămas până astăzi în limba română). În plus, pentru opaietele de orice fel e nevoie de o pastă fină, care să nu sugă uleiul din interior. În schimb, textura și culoarea pastei ceștilor dacice seamănă izbitor cu cea a "afumătorilor" (*turribula*), folosite pe scară largă în provincie pentru arderea mirodeniilor. Pasta specială și peretii groși fac ca vasul să reziste la focul ce mocnește în interior, iar piciorul permite transportul ocasional și mai ales facilitează aşezarea *turribulum*-ului pe un

mică.

⁸⁴ și colegii britanici au interpretat astfel oalele de tradiție autohtonă prezente în siturile de epocă romană (informație R. Symonds, de unde am preluat de altfel ideea).

⁸⁵ Impresia mea și a colegului C. Opreanu, pe când săpam ca studenți la Gilău, a fost că materialul dacic, pe care-l urmăream cu mult interes, a apărut cu precădere în stratul de sus și în cel de jos. Astfel, după ce se începea o secțiune nouă, cioabele dacice erau semnalate în primele ore ale dimineții și reapăreau abundant atunci când secțiunea era pe terminata. Colegii O. Tentea și F. Marcu, atunci când au prelucrat materialul, au constatat însă că l-am înregistrat ca provenind de la adâncimi diferite și deci din toate straturile. v. O. Tentea, F. Marcu, Ceramica lucrată cu mâna din castrul roman de la Gilău, în Romani și barbari la frontierele Daciei Romane, Zalău 1997, p. 235-268

⁸⁶ Dacă ar fi fost folosite pentru iluminat atunci mai degrabă s-a recurs în loc de fitil la o iască, tăiată circular după dimensiunile vasului, și apoi tratată în oțet pentru a î se îndepărta țesutul organic, și ca să rămână numai scheletul spongios. Prin capilaritatea uleiului pe care plutește iasca se ridică la suprafață și poate fi aprins. Solutia mi-a furnizat-o cu ani în urmă bunica mea, care a văzut în țara Hațegului funcționând acest sistem. Lumina este puternică, dar în spații închise seul miroase îngrozitor (nu știu dacă nu și afumă).

suport (de exemplu pe un altar). Prin urmare în ceașca dacică se ardea ceva, dar nu cred că mirodenii pentru zei, căci atunci nu văd de ce nu s-ar fi recurs la obișnuitul *turribulum*. Faptul că ceștile au una sau două toarte - și mai ales că acestea au fost uneori înlocuite cu alveole amplasate la baza vasului - mă face să cred că ceașca trebuia să fie ținută în mână în timp ce funcționa. De altfel faptul că dimensiunile ceștilor dacice sunt asemănătoare, pe când la *turribula* ele variază foarte mult, mă face să cred că ele nu au fost proiectate pentru a fi aşezate pe un suport, ci erau ținute în mână. Toate aceste indicii pledează pentru încheierea că fumul nu era destinat zeilor, ci era inhalat. Asemenea băuturilor euforizante, în lumea antică procedeul inhalării de substanțe halucinogene nu era necunoscut. Herodot (IV, 74-75) relatează că sciții se drogau cu fumul produs de semințele de cânepă aruncate peste pietrele încinse. De fapt e vorba de cannabis. Călugării celibatari ai getilor, care "călătoreau prin fum" (Strabon VII, 3, 24-25), puteau fi foarte bine asceti ce inhalau droguri. Regretatul Nicolae Vlassa mi-a atras cu ani în urmă atenția că pentru aceasta se puteau folosi sporii ciupercii "Pălăria șarpei", care nu întâmplător este reprezentată pe celebrele "cazane hunice". Nu numai șamanul practica aceste inhalări, ci și membrii confreriei războinicilor⁸⁷. Nu este exclus ca succesul de care s-a bucurat "ceașca" dacică în mediul cazon al Daciei Porolissensis să se datoreze unor atari practici. Desigur inhalarea unor droguri poate fi și o practică religioasă, care să asigure comunicarea cu zeul, de unde menținerea unei forme ceramice tradiționale. Poate că popularitatea de care s-a bucurat cultul "cavalerilor danubeni" în același mediu militar să fie legată de atari practici. și într-un caz și în altul, prezența "ceștii" dacice nu este neapărat semnul existenței unui autohton în locul respectiv, căci și auxiliari de alte origini puteau prelua asemenea credințe și practici. Mai mult decât mâncarea tradițională, inhalarea unor halucinogene ar putea fi parte a unui proces de acultură, rezultat din contactul alogenilor cu autohtonii!

Listă ilustrației:

- Fig. 1a. Colonia Dacica Sarmizegetusa, *forum vetus*, faza traianică.
- Fig. 1b. Sarmizegetusa, *forum vetus*, plan general cu structurile tuturor fazelor și cu bazele de statui (după R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, în ActaMN 39/I, 2002).
- Fig. 2. Municipium Burnum (Dalmatia), forul traianic (după S. Zábehlicky-Schäffenegger, M. Kandler, Burnum I, Wien 1979, Fig. 5, cu modificări și completări ale autorului).
- Fig. 3. Civita Ulpia Nicretum (Germania Superior), forul în ultima sa fază (după Lopodunum 98. Vom Kastell zur Stadt, Ladenburg-Stuttgart 1998, p. 24-25).
- Fig. 4. Sarmizegetusa, a.) *insula* la sud de forul de lemn, casă cu curte centrală, peristil și bazin (după I. Piso, C. Roman, în Cronica săpăturilor arheologice din România. Campania 2000, București (2001), p. 214-217, nr. 177); b.) vilă suburbană cu curte centrală și bazin (nr. 13 după D. Alicu, A. Paki, Townplanning and Population at Ulpia Traiana Sarmizegetusa, BAR Int.Ser. 605, Oxford 1995, Pl. XXXI).
- Fig. 5. Sarmizegetusa, a) *domus* cu verandă și două turnuri, aşa zisă "schola gladiatorum", prima fază e

⁸⁷ Termenul "assassin" din franceză vine prin intermediul spaniolei de la războinicii arabi care consumau hașiș, "haşașinii" și care drogați fiind ucideau cu bestialitate și fără remușcări tot ce întâlnneau în cale.

marcată cu negru (după H. Daicoviciu și colab. în Sargetia XIV, 1979, Pl. II), b). *villa suburbana* cu plan similar (după D. Alicu, A. Paki, op.cit., Pl. XXXV cu unele modificări ale autorului), c.) Cirencester, Britannia, *domus* de sec. IV, cu verandă și turnuri (după J. Wacher, The Towns of Roman Britain, London 1988, Fig. 68).

Fig. 6. Sarmizegetusa, a.) *insula* de la sud de forul de lemn, casă cu corridor central (după I. Piso, Al. Diaconescu, în Cronica săpăturilor arheologice din România. Campania 1996, București (1997), p. 73/74 și Pl. I; b). Bad Wimpfen (Agri Decumates), două case prelungi dintre care una cu corridor central (după M. N. Filgis, "Ausgewählte Baubefunde des Handwerks und Gewerbes im römischen Vicus von Wimpfen", The Impact of Rome on Settlement in the Northwestern and Danube Provinces (St. Altekamp, A. Schäfer ed.), BAR Int. Ser. 921 (Oxford 2001) 21a, and Abb. 4), c.) Carnuntum (Pannonia), *insula* cuprinzând și o casă cu corridor central (după A. Mocsy, Pannonia and Upper Moesia, London 1974, Fig. 30), d.) vilă de la Winden am See, Pannonia (după A. Mocsy, op.cit., Fig. 32); .

Fig. 7. Colțul nord-vestic al coloniei Aurelia Apulensis (Partoș), plan realizat după datele furnizate de teste de rezistivitate electrică efectuate de Chr. Lookhear și verificate prin sondaje arheologice (după Al. Diaconescu, I. Haynes, A. Schäfer, Cercetări în sanctuarul lui Liber Pater, campania 2003, manuscris).

Fig. 8. Case prelungi din *vici militares*, Porolissum (a.), Micia (b.) și Tibiscum (c., după D. Benea, Istoria aşezărilor de tip *vici militares* din Dacia romană, Timișoara 2003, Fig. 8, 6 și 11/2).

Fig. 9. Case cu "plan pătrat" de la Porolissum și Tibiscum (după D. Benea, op.cit., Fig. 5, 11/1 și 12).

The Romanisation of Dacia. An archaeological prospective on a chapter in the history of mentalities.

Abstract

The present paper has two distinctive parts: in the first I tried to discuss several theoretical aspects of the Romanisation process and in the second I aimed to identify some archaeological evidence concerning the Romanisation of Dacia.

1. First of all I rejected the traditional vision in Romanian literature, which sees the Romanisation process as an essentially ethno-linguistic one. I emphasized that the process was more complex, implying a variety of rather sophisticated changing, both in behavior and in mentalities, which went far beyond the simple learning and use of a foreign language. For the Romans themselves these changings had more to do with the notion of "humanitas = civilization" than with ethno-linguistic matters.

Consequently in this theoretical part I broached two different aspects of the Romanisation process, which I felt necessary to underline:

1.1. My main point is that this process has a double nature, which can be expressed only in German by the terms of "Romanisation" and "Romanisierung".

1.1.1. The first term, "Romanisation" implies an active attitude of the Roman authorities, which (in the name of "*humanitas*") aimed to "civilize" the Barbarians and/or to stop the decadence of the Greeks. This was sometimes called "Romanisation from above", and indeed, several Roman authors (such as Vergilius and Tacitus), insisted on the civilizing mission of the Romans. It is also connected to the policy of colonization, which was vigorous at the end of the Republic, decreased in the first generations of the Principate, and was revigorated towards the end of the first century, to reach its peak under Trajan, who used it as a strategic instrument.

1.1.2. The second term, "Romanisation" refers to a more passive process of acculturation, sometimes called "self Romanisation", which involves a close contact between the native élite and the Roman civilization. Actually the social status of this upper class was re-defined after the Roman conquest, so that a warlike and religious aristocracy was eventually turned into a more peaceful bourgeoisie ("*homines boni et locupletes*").

In the case of Dacia, due to the determinate policy of emperor Trajan, the first term is more appropriate, since here the Late Roman Age élite was almost exterminated after the last Dacian war, which ended in complete conquest and submission of the whole land. The huge number of soldiers from the occupation troops (over 60 000 people) was completed by an intense colonization of the new province, which aimed to create a stronghold of the Empire in this Barbarian territory.

1.2. The second idea is that the Romanisation process has differentiated and distinct aspects from

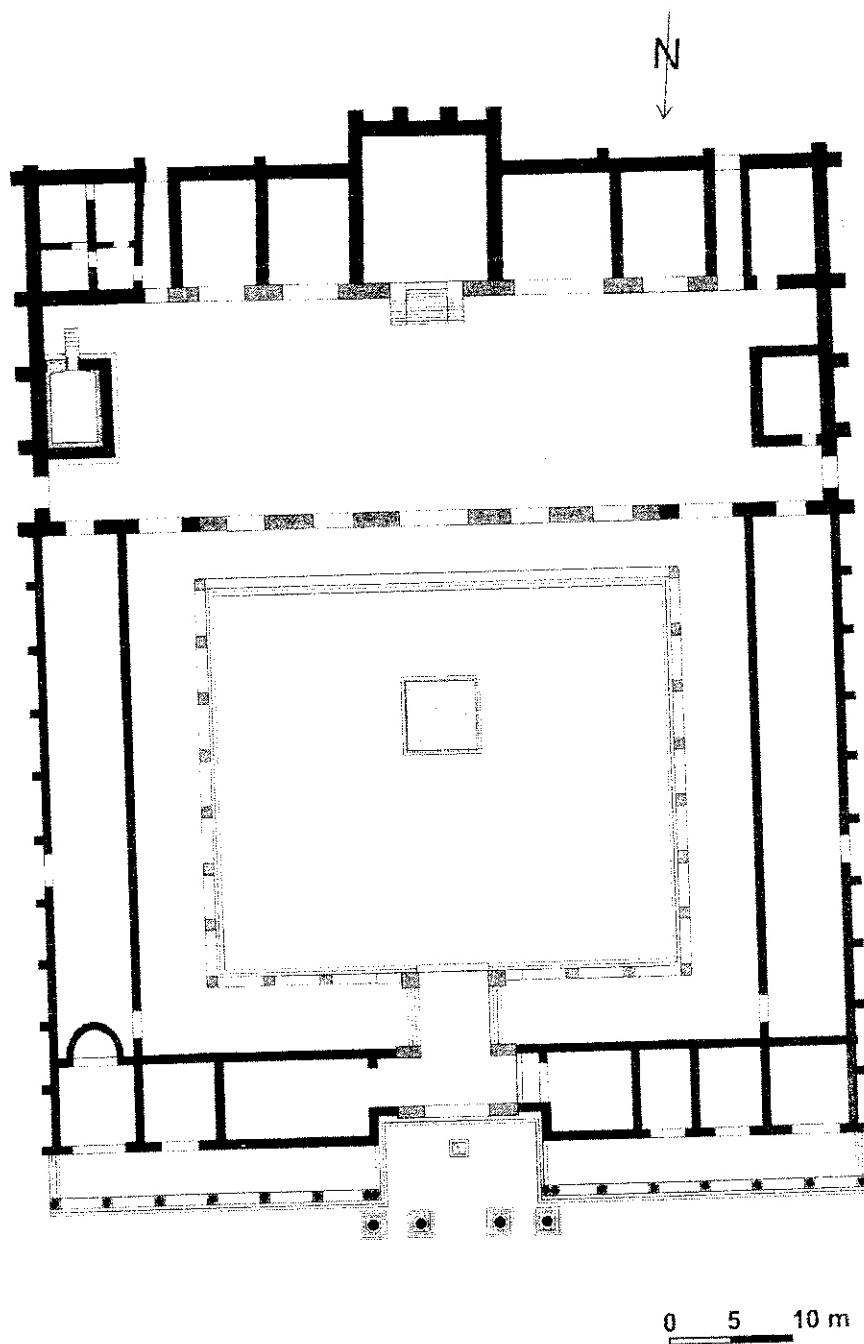

Fig. 1a

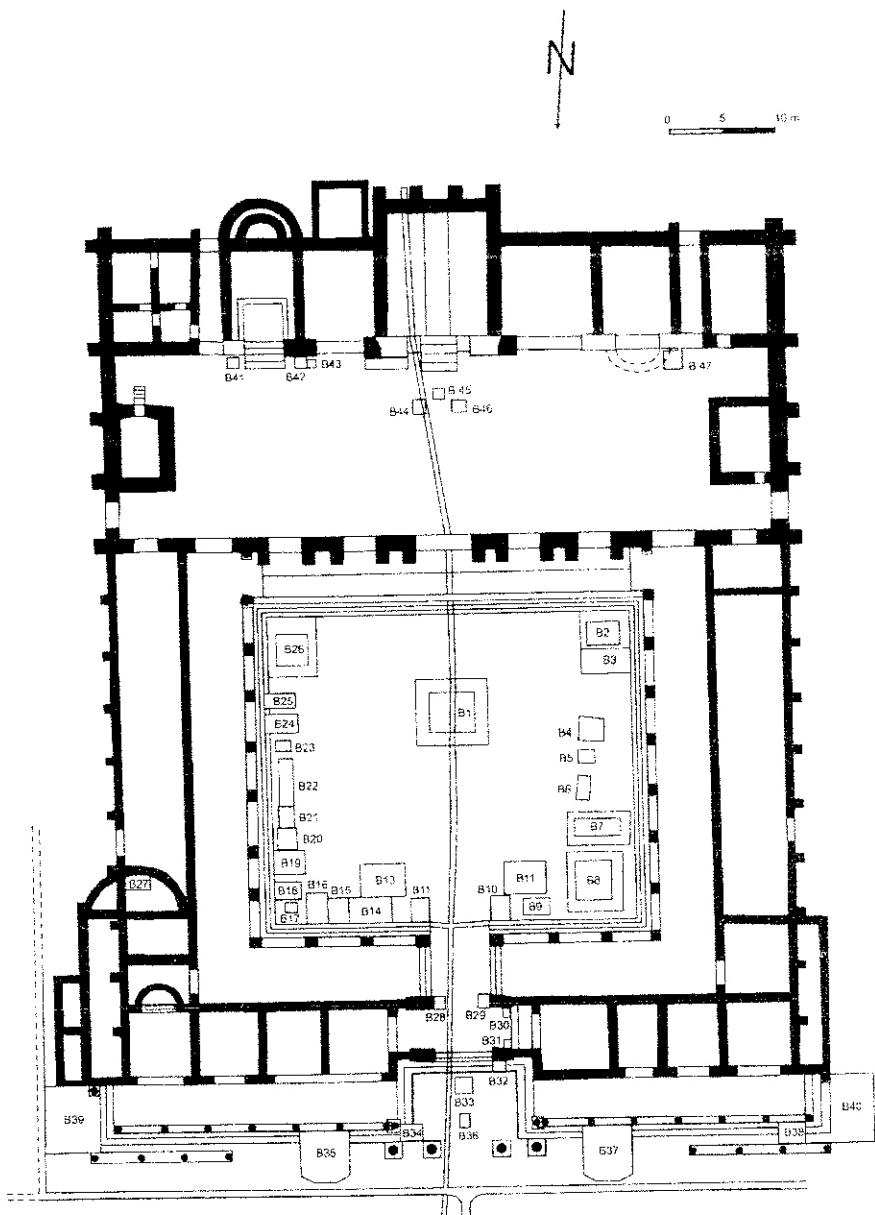

Fig. 1b

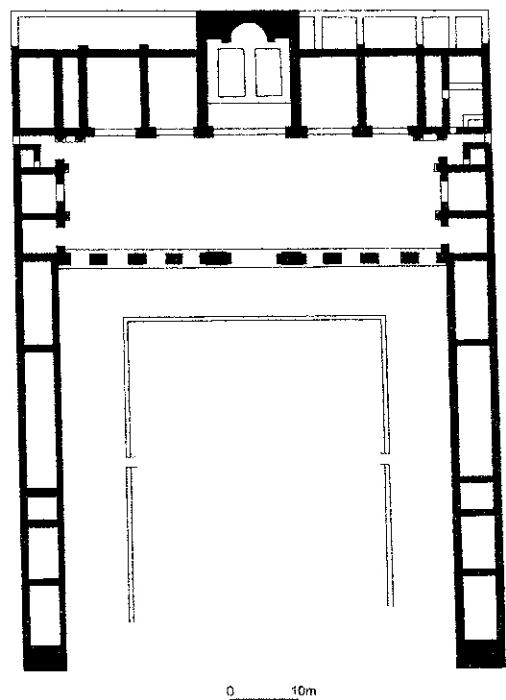

Fig. 2

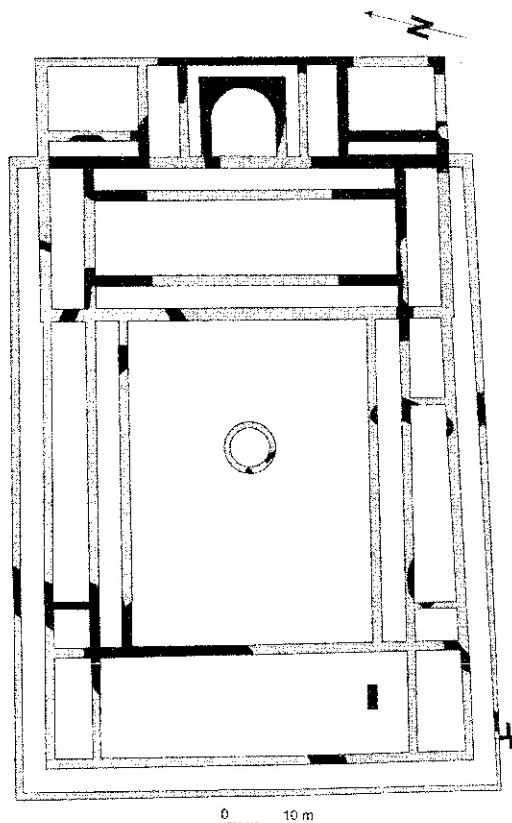

Fig. 3

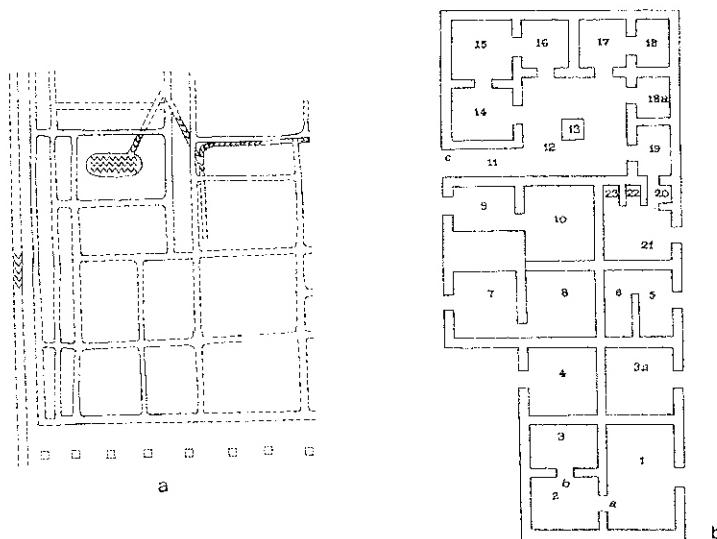

Fig. 4

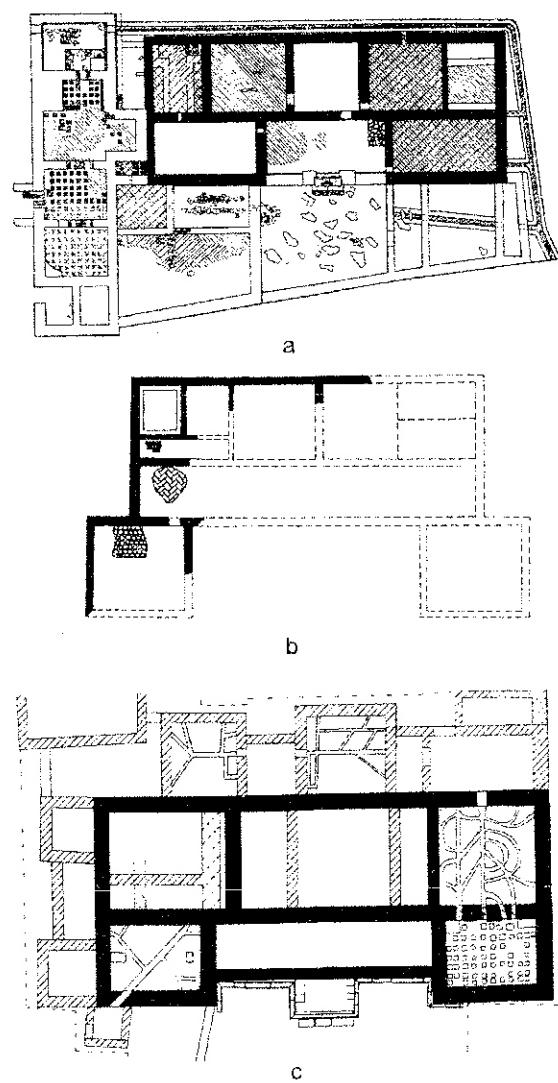

Fig. 5

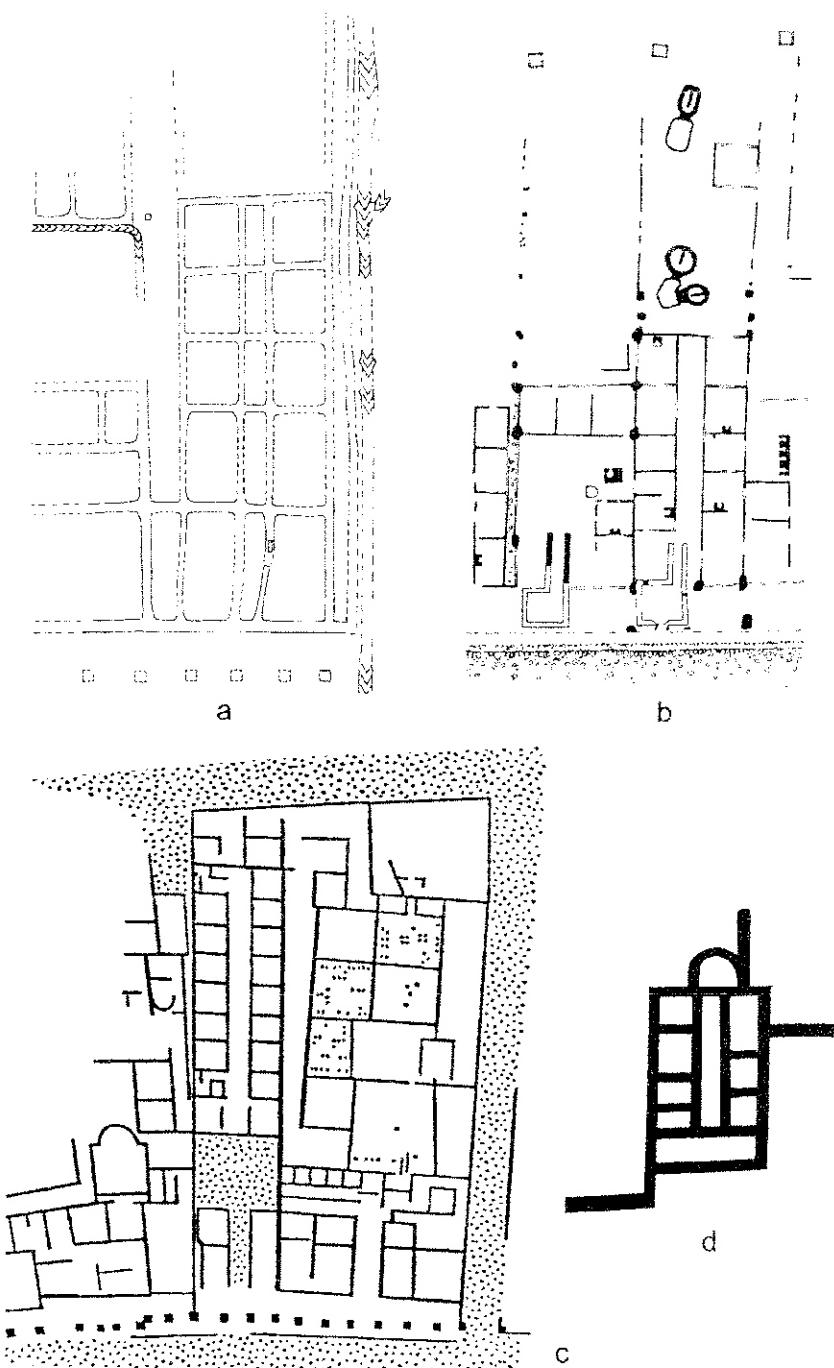

Fig. 6

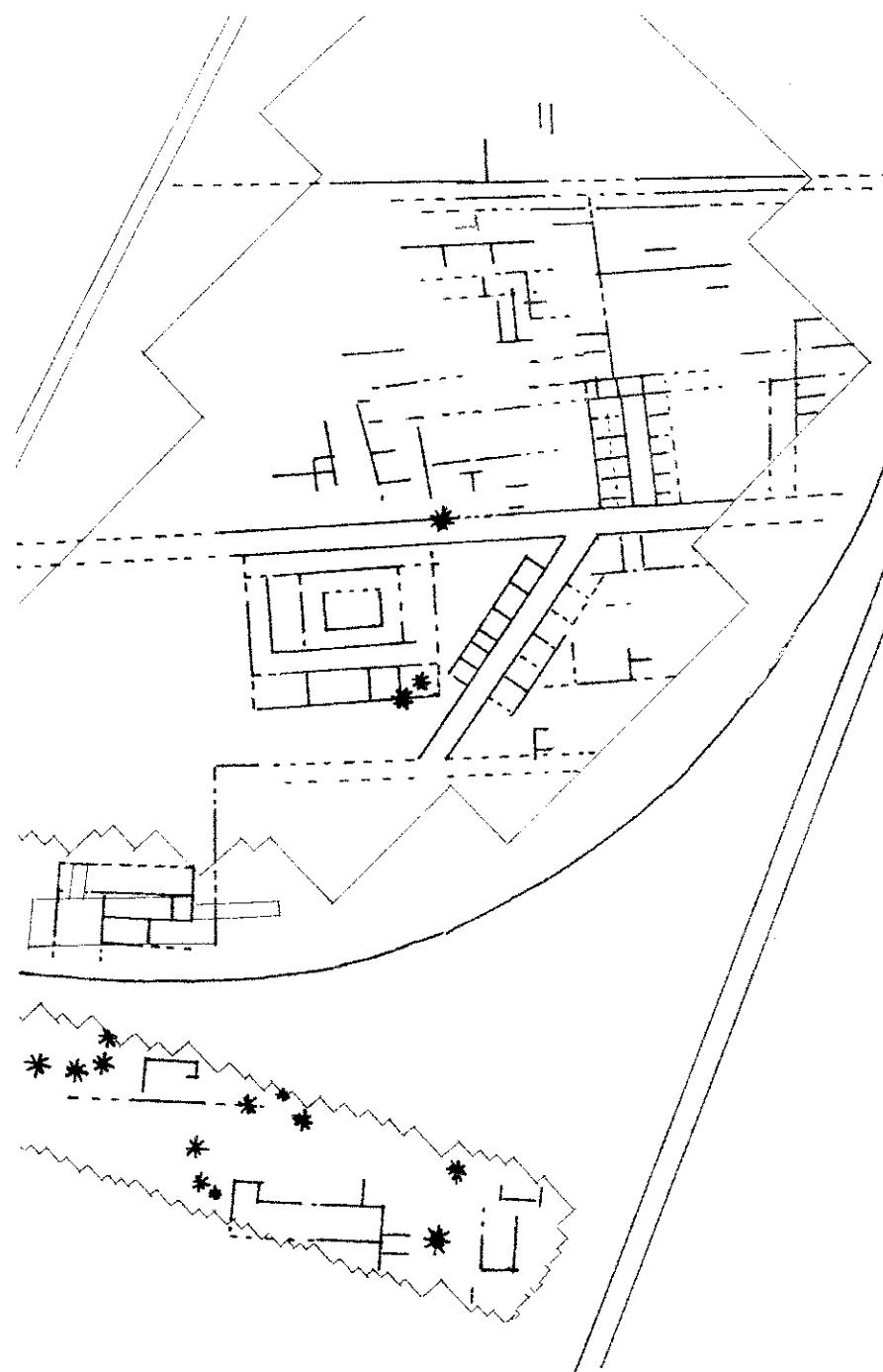

Fig. 7

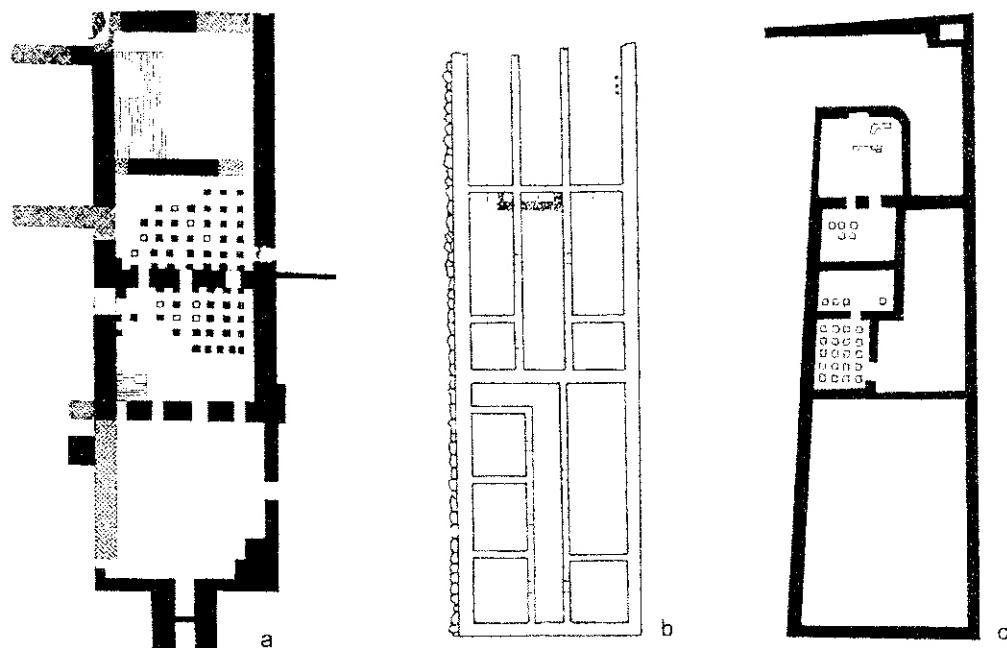

Fig. 8

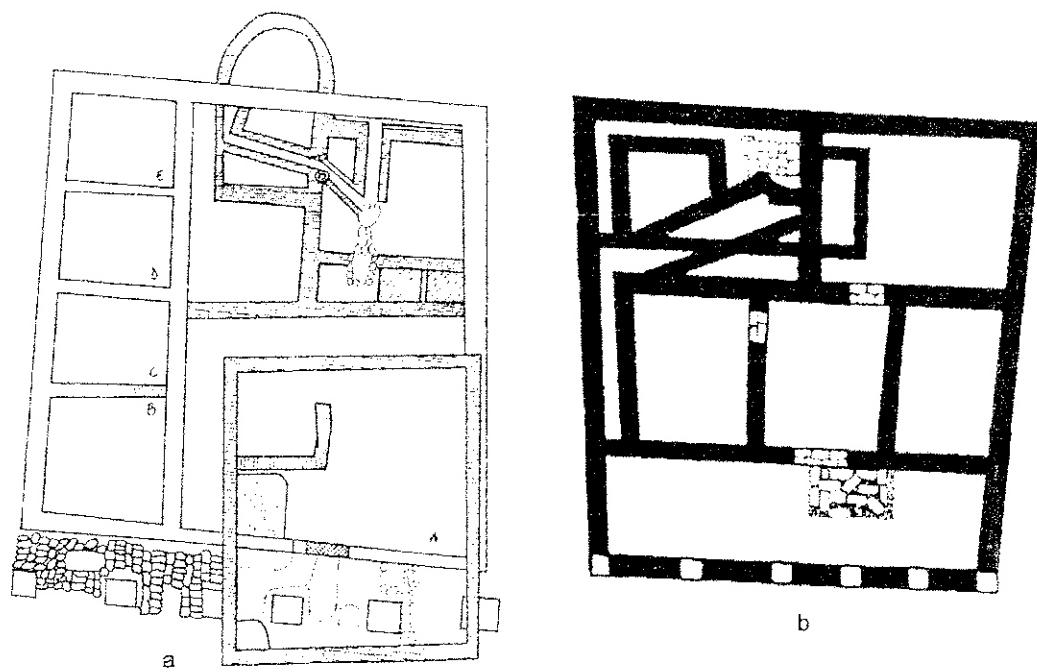

Fig. 9